

Samaniler Devrinde Batınîlerle Mücadele ve Hakîm Tirmizî'nin Bu Sürece Katkısı*The Struggle against Batnîs in the Samanid Era and the Contribution of Hakîm Tirmîdhî to Process**Araştırma Makalesi – Research Article***Mehmet Necmeddin BARDAKÇI**Süleyman Demirel Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, necmettinbardakci@sdu.edu.tr
ORCID Numarası | ORCID Number: 0000-0003-3903-6257**Öz**

Sâmânîler (204-395/819-1005), iki asır süren iktidarları döneminde İslâmîyet'e büyük hizmetler yapmışlardır. Sosyal hayatta kültürel gelişmelerin önemli bir yeri olduğu bilinciyle hareket etmişlerdir. Ceyhun vadisi başta olmak üzere Horasan ve Mâverâünnehir'de kurdukları ribatlar, hankâhlar ve kütüphaneler vasıtasıyla İslâmlaşmayı hızlandırmışlardır. Saray kütüphanesini âlimlere açarak ilim ve kültürü desteklemişler, bilginleri, şairleri ve edebiyatçıları himaye etmişlerdir. İlimin gelişmesi için alanında otorite kabul edilen âlimleri yüksek ücret ödeyerek ülkelerine getirmişlerdir. Böylece ülkelerinde İslam düşüncesinin birçok seçkin âlimlerinin, şairlerinin, sûfilerinin ve filozoflarının yetişmesine zemin hazırlamışlardır. Geleneksel Sünnî inanca bağlı kalan Sâmânîler, Hanefî ve Şâfiîlerin çoğunluğu teşkil ettiği ülkede Mu'tezilî, Kerrâmî, Şîî ve Bâtınî gruplara da faaliyet imkânı vermişlerdir. Ancak halkın inancını bozan zümrelere, özellikle Bâtınîlere karşı mücadele etmişlerdir. Son derece gizli teşkilatlanan ve güçlendiklerinde isyan eden Bâtınîlere karşı siyasi ve askeri güç kullanmışlar, âlimlerin de yazdıkları kitaplarla kültürel açıdan bu mücadeleye katılmalarını sağlamışlardır. Bu çerçevede Ebû Mutî' Mekkûl en-Nesefî, Mâtürîdî ve Hakîm Semerkandî ile Hakîm Tirmizî'nin faaliyetleri dikkat çekicidir. Nesefî'nin *er-Red alâ Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehvâ ed-Dâlleti'l-Mudiyye* adlı eseri bu konuda yazılan ilk eserlerdendir. Nesefî, Râfîzîler başlığı altında Hz. Ali'yi peygamber gibi algılayan, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e hakaret eden Şia ve kollarının delillerinin tutarsızlığını ortaya koymuştur. Mâtürîdî Şia'ya yönelttiği eleştirileri Bâtıniyye, Râfîziyye ve Karâmita başlığı altında yapar. Günümüze ulaşmayan *Reddû Kitâbi'l-İmâme li Ba'zı'r-Ravâfız* ile Bâtınîlerin esaslarını ve ikinci derecedeki ilgi alanlarını (usûl ve furû') tenkit ettiği *er-Red alâ'l-Karâmita* adlı eserlerinde, Bâtınîlerin yöntemlerini ciddi bir eleştiriye tabi tutmuştur. Ancak biz onun Bâtınîlere yönelik eleştirilerini *Kitâbu't-Tevhîd* ile *Tevîlâtü'l-Kur'an*'ın ilgili kısımlarında görebiliriz. Mâtürîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'de bilgi vasıtalarını sayarken keşf ve ilhamı bunlar arasına almayışının arka planında, her şeyi kendi ideolojileri doğrultusunda yorumlayan Bâtınîlere olan tepkisinin olduğu söylenebilir. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da, Kur'an-ı bir bütün olarak anlamının önemini vurgular ve Kur'an ayetlerini bağlamından koparıp kendi ideolojileri doğrultusunda yorumlayarak farklı anlamlar çıkaran Bâtınîleri sert bir şekilde eleştirir. Hakîm es-Semerkandî ise, Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'in isteği üzerine Mu'tezile ve Bâtıniye gibi fırkaların düşüncelerinin yayılmasını önlemeye yönelik *es-Sevâdu'l-A'zam* adlı bir akait kitabı yazmıştır.

Âlimlerin Bâtınîlere yönelik eleştirilerine sûfiler de destek vermiştir. Bu çerçevede Hakîm Tirmizî'nin Bâtınîlerin kullandıkları birçok kavramı Sünnî tasavvuf açısından ele alarak yorumlayıp onların fikri dayanaklarını çürütmesi örnek verilebilir. Hakîm Tirmizî'nin yazdığı eserler dikkate alındığında, onun Kur'an, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf ile hikmet alanlarında entelektüel birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tasavvufî fikirleri ve velâyet öğretisiyle tanınan Tirmizî, *er-Red alâ'r-Râfıza* adlı eserinde Bâtınîlerin düşüncelerini eleştirmek suretiyle Sâmânîlerin kültürel mücadelesini desteklemiştir. Hakîm Tirmizî, özellikle velâyet nazariyesi ile Bâtınîlerin imama yükledikleri misyonu velîye vermiş, onların düşüncelerine getirdiği eleştirilerle sürece katkı sağlamıştır. Velâyeti Hz. Ali ve nesli ile sınırlandıran Şia'nın aksine, o, buna ehil olan her Müslümanın Allah'ın velisi olacağını ifade ederek, müttakî mümin odaklı geniş bir perspektif sunmuştur.

Bu çalışmada; Sâmânîlerin siyasi, sosyal, ilmi ve kültürel faaliyetleri hakkında bilgi verilip Bâtınîlerle yaptıkları mücadeleye Hakîm Tirmizî'nin yaptığı katkı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sâmânîler, İlim, Kültür, Bâtınlık, Hakîm Tirmizî.

Abstract

The Samanids (204-395/819-1005) rendered great services to Islam during their two-century rule. They acted with the awareness that cultural developments have an important place in social life. They accelerated Islamization through the ribats, khankahs and libraries they established in Khorasan and Transoxiana (Mâverâünnehir), especially in the Ceyhun valley. They supported science and culture by opening the palace library to scholars and patronized scholars, poets and literati. For the development of science, they brought scholars who were considered authorities in their fields to their countries by paying high fees. Thus, they paved the way for the growth of many distinguished scholars, poets, sufis and philosophers of Islamic thought. The Samanids, who adhered to the traditional Sunnite faith, allowed Mu'tazilite, Karrâmî, Shî'i and Bâtinî groups to operate in the country where Hanafîs and Shâfi'îs constituted the majority. However, they fought against the groups that disrupted the beliefs of the people, especially the Bâtînis. They used political and military power against the Bâtînis, who were organized very secretly and rebelled when they gained power, and they ensured that scholars participated in this struggle culturally through the books they wrote. In this context, the activities of Abû Mutî' Mekhûl al-Nasafî, al-Mâturîdî, al-Hakîm Samarqandî and al-Hakîm al-Tirmidhî are noteworthy. Al-Nasafî's al-Rad alâ Ahl al-Bid'a wa'l-Ahwâ al-Dallati al-Mudiyya is one of the first works written on this subject. Under the title of Râfizîs, al-Nasafî demonstrated the inconsistency of the arguments of Shia and its branches who perceived the Caliph Ali as a prophet and insulted the Caliphs Abu Bakr and Umar. Mâturîdî criticizes the Shia under the titles of Bâtiniyya, Râfiziyya and Qarâmita. In his works Redd al-Kitâb al-Imâma li Ba'zî'r-Rawâfiz, which has not survived to the present day, and al-Rad alâ'l-Qarâmita, in which he criticizes the principles and secondary areas of interest (usûl and furû') of the Bâtiniyya, he subjects the methods of the Bâtiniyya to serious criticism. However, we can see his criticism of the Bâtînîs in the relevant parts of Kitâb al-Tawhîd and Tawîlât al-Qur'an. Mâturîdî's exclusion of discovery and inspiration from the list of the means of getting knowledge in Kitâb al-Tawhîd may be attributed to his reaction to the Bâtînis who interpreted everything in line with their ideology. In his Tawîlât al-Qur'an, al-Mâturîdî emphasizes the importance of understanding the Qur'an as a whole and harshly criticizes the Bâtînîs who interpret the Qur'anic verses in accordance with their own ideology by taking them out of their context and deriving different meanings. Hakîm al-Samarqandî, upon the request of the Sâmânîd emir Ismail b. Aḥmad, wrote a book of 'aqidah called al-Sawâdu al-A'zam to prevent the spread of the ideas of sects such as the Mu'tazilites and the Bâtiniyya.

Sufis also supported the scholars' criticism of the Bâtînis. Hakîm al-Tirmidhî's interpretation of many concepts used by the Bâtînîs from the perspective of Sunnî Sufism and his refutation of their intellectual foundations can be given as an example. Considering the works written by al-Haqîm al-Tirmidhî, it is understood that he had intellectual knowledge in the fields of Qur'an, hadith, fiqh, theology, mysticism, and wisdom. Known for his Sufi ideas and the doctrine of wilâyah, al-Tirmidhî supported the cultural struggle of the Sâmânîds by criticizing the ideas of the Bâtînîs in his work al-Rad alâ'r-Râfîza. Hakîm al-Tirmidhî, especially with his theorization of walayah (guardianship), assigned the mission that the al-Bâtînîs attributed to the Imam (spiritual and political leader) to the walîs (sufi awliyas) and contributed to the process with his criticisms of their ideas. Unlike the Shia, who restricted walâyah to Hazrat Ali and his progeny, he presented a broad perspective centered on the pious believer by stating that every Muslim who is qualified for it will be the wali of Allah.

In this study; information about the political, social, scientific and cultural activities of the Samanids will be given and the contribution of Hakîm al-Tirmidhî to their struggle with the Bâtînis will be emphasized.

Keywords: Samanids, Science, Culture, Bâtinism, Hakîm Tirmidhî.

Giriş: Sâmânîler Dönemine Kısa Bir Bakış

Mâverâünnehir'de Abbâsî halifeliğine bağlı bir hanedanlık olan Sâmânîler (204-395/819-1005), yaklaşık iki asır hükümranlıklarını sürdürmüşlerdir. Devlet teşkilatını; Arap Abbâsî, İnan Sâsânî ve Orta Asya'daki geleneksel idari yapıların terkiibinden eklektik bir yapıda oluşturan Sâmânîlerde devlet teşkilatının en üst kademesinde Emîr unvanını kullanan hükümdar yer almaktadır. İlmî geleneğe sahip olan ve bazı dönemlerde ordunun başında savaşa katılan, ilmî münazaraları da idare eden vezir ikinci sırada gelir. Diğer görevler naib, vali, sahibü'ş-şurta, sâhibü'l-hares veya emîrû'l-hares, muhtesib, âmil ve reis şeklinde sıralanabilir. Saray teşkilatında ise Emîr'den sonra en yüksek mertebe Hâcibü'l-Huccâb ya da Hâcibü'l-Büzürg de denilen makamdır. En üst Hâcibin emrindeki hâcibler, hükümdar ile saray görevlileri ve halk arasındaki ilişkileri düzenlemekle görevlidir.¹ Vezirler ve hâcibler, kendilerine verilen görevlerin yanı sıra Emir'in danışmanlığını da yapmaktadırlar. Özellikle II. Nasr b. Ahmed'in, Başkent Buhara'nın registân bölgesinde büyük bir saray yaptırıp çevresine de devlet kurumlarını

¹ Usta 2007, 369-385.

yerleştirmesi ile bu düzen işlerlik kazanmıştır. Divan olarak adlandırılan ve her birinin görev alanı belirlenmiş bu kurumlar; Vezirler, Maliye, Amîdû'l-Mülk, Sâhibü's-Şurta, Sâhibü'l-Berîd, Müşrif, Hükümdarın Özel Emlâki, Muhtesib, Evkâf ve Kadı divanlarıdır. Bu idari teşkilatın başında Hâce-i Büzürg de denilen vezir yer almaktadır.²

Adalet, bilgi ve liyakat ile ekonomik zenginlik ve gelir dağılımındaki denge devletleri ayakta tutmaktadır. Çünkü adalet mülkün temelidir. Adaleti gerçekleştiremeyen devletlerin uzun ömürlü olmaları mümkün değildir. Bu bilinçle hareket eden Sâ mânî emirleri, adaletin gerçekleşmesi için bizzat Mezâlîm Divanı denilen mahkemelerde hazır bulunmuşlardır. Sâ mânî emîrinin başkanlık yaptığı, onun bulunmadığı zamanlarda vezirin idare ettiği Mezâlîm Divanı, adalet teşkilatının en üst mahkemesidir. İsmail b. Ahmed³ ile İshak b. Ahmed'in⁴ Mezâlîm Divanı'na başkanlık yaptığına dair bilgiler,⁵ adliye teşkilatının çalışma usulü açısından önemlidir. En azından İsmail b. Ahmed özelinde, halkın adalet terazisine güvenini sağlamaya yönelik örnekler,⁶ ünlü coğrafyacı Makdisî (ö.390/1000) tarafından gözleme dayalı olarak doğrulanmaktadır. Buna göre Buhara'da her Pazar ve Çarşamba günleri ordu komutanı veya vezirin başkanlığında Mezâlîm Divanı kurulmakta ve halkın şikâyetleri dinlenerek çözüme kavuşturulmaktadır. Mahkeme başkanının etrafında kadı, reis, âlimler ile eşrafın yer aldığı mecliste problemi olan herkes kendi olayını anlatmakta ve meclisten bir sonuca ulaştırmasını beklemektedir. Makdisî, Meclis-i Hüküm denilen mahkemelerin ise Pazartesi ve Perşembe günleri Mescid-i Recâ'da kurulduğunu ve bunun da belli bir işleyiş düzeni olduğunu belirterek,⁷ Sâ mânîlerin adaleti sağlamadaki kararlılıklarını ortaya koyar.

Buhara'daki sosyal ve kültürel hayat hakkında da gözleme dayalı bilgi veren Makdisî, Cuma günleri hafızların mescidlerde Kur'ân okuduklarını, hutbelerin yönetimdeki Sâ mânî hükümdarı adına okunduğunu, Ramazan ayında teravihten sonra Sultan'ın huzurunda münazaralar tertip edildiğini ifade eder. Sultan'ın bir soru ile oturumu başlattığını ve ardından âlimlerin o konu üzerinde düşüncelerini ortaya koyduklarını vurgular.⁸ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Sâ mânîler, toplumun her kesiminin ilgisine ve seviyesine göre faaliyetler düzenleyerek hem idarecilerin hem de halkın bilgilenmesini sağlamışlardır.

Ülkede Müftülük, Şeyhülislâmlık ve Üstâdlık denilen üst düzey dinî ve ilmî görevlerin yanı sıra, Hatiplik de oldukça önemli bir görevdir. Camilerde hutbeyi Emir ya da görevlendirdiği bir kişi okumaktadır. Ancak Sâ mânî emirleri Arap olmadıkları için Arapça hutbe okumakta zorlandıklarından,

² Nerşahî ty, 78-80.

³ İbnü'l-Esir 1987, 6/255.

⁴ Sem'âni 1988, 3/201.

⁵ Nitekim Nizâmülmülk, İsmail b. Ahmed'in şiddetli soğuk günlere rastlayan mahkeme günü tek başına ata binerek, ihtiyacı olan, zulme uğrayan biri belki de huzurumuza gelir, düşüncesiyle öğleye kadar Buhara meydanında beklediğini belirtir. Onunla ilgili diğer bir olay ise şudur: Yakub b. Leys, Horasan'ın Sicistan bölgesinde isyan ettiğinde Batınîlerle işbirliği yaparak büyük bir kitleyi peşine takıp Irak'ı işgal etti ve Bağdat'a kadar geldi. Halifelik sarayı yakınlığında ordusunu konuşlandırıp Halife'nin Bağdat'ı terk etmesini istedi. Halife onun tehdidini boşa çıkarınca Yakub Huzistan'a kaçtı. Halife Sâ mânî emiri İsmail b. Ahmed'den ona karşı savaşmasını istedi. Yakub bu sırada hastalanıp ölünce yerine kardeşi Amr b. Leys'i geçti. Cömert bir kişi olan Amr b. Leys'in çok kuvvetli ordusu İsmail b. Ahmed'in 10 bin kişilik ordusuna yenildi ve Amr b. Leys esir düştü. Esaretten kurtulmak için sahip olduğu hazineleri İsmail b. Ahmed'e vermek istediğinde, o, halka zulmedilerek elde edilen bu paraları kabul etmemiştir. Nizâmülmülk 2007, 55-61; Kitapçı 2000, 172-184.

⁶ Vezir Ebû'l-Fazl el-Bel'amî'nin belirttiğine göre bir gün Emir İsmail b. Ahmed Semerkand'da Mezâlîm mahkemesinde hüküm vermek üzere bulunurken devrin saygın âlimlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî meclise gelir. İsmail b. Ahmed ilme ve âlimlere olan saygısından ötürü yerinden kalkar ve ona yer verip ikramda bulunur. Muhammed b. Nasr meclisten ayrılınca yanında bulunan kardeşi İshak, onu yaptığı hareket sebebiyle azarlar ve şöyle der: "Sen Horasan valisisin, halkından bir adam için ayağa mı kalkıyorsun? Bu yaptığın, siyaseti ortadan kaldırır." İsmail b. Ahmed olayın devamını şöyle anlatır. "O gece yattım, kalbim kasvetli idi. Rüyamda Nebî'yi (sav) gördüm. Sanki ben ve kardeşim Nebî'nin önünde duruyorduk. Birden Nebî bize yöneldi. Benim kolumdan tuttu ve şöyle dedi: 'Ebû Abdullah Muhammed'e gösterdiğin saygı sebebiyle devletin ve oğullarının devleti ayakta kaldı.' Sonra kardeşim İshak'a döndü ve şöyle dedi: 'Ebû Abdullah Muhammed'i küçümsemesinden ötürü İshak'ın ve oğullarının devleti yıkıldı.' Nesefî 1999, 65-67; Zehebî 1996, 14/38-39.

⁷ Makdisî ty., 327-328.

⁸ Halk üzerinde iyi bir gözlem yaptığı anlaşılan Makdisî, her şehirde farklı sarık sarma yöntemi olduğunu ve insanların geleneklerine bağlı kaldıklarını belirtir. Halkın konuşmasının şehirden şehre değiştiğini ve kırsal alanlarda mahalli ağız ve lehçelerin bulunduğunu belirterek Tus, Nesa, Büst, Merv ve Belh'te fasih bir dil kullandığını, Nişabur'da kelimelere harf eklendiğini, Herat halkının ise düzgün konuşmadığını dile getirir. Makdisî ty., 337-339.

onlar adına Arapça bilen bir valinin ya da hatibin hutbeyi okuması yaygınlaşmıştır.⁹ Anlaşıldığı kadarıyla çok dilli bir coğrafyada hükümler sürdüren Sâ mâniler devrinde Kur'ân dili olan Arapça dinî ilimler ile hutbelerde ortak dil kabul edilmiş, dolayısıyla ana dilde hutbe okumaya geçilmemiş görünmektedir.

Sâ mâniler dinin sembollerinden olan mescidler ve minareler yaptırıp, yıprananları tamir ederek topluma hizmet etmişlerdir. Nitekim Kuteybe b. Müslim tarafından Buhara'nın fethinden sonra yaptırılan Cuma Mescidi'ni tamir ettirmişler, daha sonraları çeşitli mahallerde yeni mescidler yaptırarak halkın ibadetlerini yapmasını sağlamışlardır. Buhara'da şehir ile kale arasında yaptırılan Cuma Mescidi bunların güzel örnekleri arasındadır. Daha sonraları bu mescid Dîvânu'l-Harac olarak kullanılmıştır. II. Nasr, şehir ile kale arasında yaptırılan ve su baskınlarında yıkılıp harabeye dönen Mescid-i Cuma'yı yeniden yaptırmış, ünlü vezir Ceyhânî de bu camiinin minaresini kendi parası ile inşa ettirmiştir.¹⁰

Horasan ve Mâverâunnehir'de binlerle ifade edilen ribat-hânkâh bulunmaktadır. İslâmiyet'in yayılmasında önemli bir yere sahip olan bu ribat ve hânkâhlar, ilk zamanlarda sınır boylarındaki askerlerin barınağı iken, zamanla bir taraftan zühd ve takvası ile bilinen dervişlerin barınağı, fakirlerin sığınağı, diğer taraftan tarihi İpek Yolunda seyahat edenlerin misafir edildikleri kervansaraylar olarak görev yapmıştır.¹¹ Bunlar arasında Ceyhun taraflarındaki Zülkarneyn Ribatı ile Zülkifl Ribatı en meşhurlarıdır. Sâ mâniler devrinde bu ribatlara yenileri ilave edilmiştir.¹² Nitekim İsmail b. Ahmed, Buhara'nın Semerkand kapısı civarında bir ribat yaptırıp zengin vakıflar tahsis ederek fakirlerin hizmetine sunmuştur. Buhara yakınlarındaki Berked köyünde yaptırdığı ribata zengin vakıflarla birlikte dervişlere tahsis etmiştir.¹³

Sâ mâniler birçok ribatlar yaptırsa da şehrin etrafını çeviren surları¹⁴ yenilememişlerdir. Onların bu siyaseti, her ne kadar şehrin güvenliğini tehlikeye atıyor gibi görünse de, bozkırda yaşayan Türklerle ticari ve siyasi ilişkileri artırmış ve bölgede İslâmiyet'in yayılmasını hızlandırmıştır.¹⁵ Bu süreçte Sâ mâniler ticaret kervanlarının yol güvenliğini sağlamış, tüccarlara katılan bazı âlim ve ârifler de, bozkır halkları arasında İslâmiyet'in yayılması için faaliyet göstermişlerdir. Nitekim Hallâc-ı Mansûr (ö.309/922) bu dönemde Türk yurtlarına iki kere gelmiş ve onlara kendi dillerinde İslâm esaslarını anlatarak nasihatler vermiştir.¹⁶

Sâ mâniler, geleneksel Sünnî inanca bağlı kalmışlardır. Özellikle Hanefî fakihî Ebû Hafs Sağîr'in Buhara'ya emîr olarak atanan Emîr İsmail b. Ahmed'i 260/874'te Buhara yakınlarındaki Kermine'de heyetin başkanı olarak karşılaması ve Buhara eşrafını temsilen şehri ona teslim etmesi, Sâ mâniler ile Hanefîler arasında devletin yıkılışına kadar sürecek olan verimli işbirliğinin temeli olmuştur.¹⁷ Bölge halkının genellikle sırat-ı müstakîm üzere olduğu, Hanefî ve Şâfiîlerin çoğunluğu teşkil ettiği Buhara'da bazı Mu'tezilî, Kerrâmî, Şîî ve Bâtîni grupların da faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Kadıların genellikle Hanefî ve Şâfiî çevrelerden tayin edildiği ülkede fakihler, bir ara statü olarak hükümdarların seviyesine ulaşmışlardır.¹⁸ Bununla birlikte mezhep taassubu, bazen Hanefîler ile Şâfiîler ya da Hanbelîler ile Eşâriîler arasında kavgaya varan sert tartışmalara yol açmış ve bu tartışmaların bazen siyasete yansıyan sonuçları olmuştur. Ancak bu durumdan çabuk silkinen Sâ mânilerin topraklarında Müslümanların çeşitli mezheplerine mensup olanların yanı sıra, Budist, Maniheizt, Mecûsî, Yahudi ve Hristiyanlar da yaşamıştır. Bu durum, devlete karşı bir tavır sergilemedikçe herkesin inancında, ya da mezhep seçiminde serbest olduğunu gösterir.

⁹ Barthold 1990, 250.

¹⁰ Nerşahî ty., 82; Barthold, 1990, 246-247.

¹¹ Köprülü 1942, 2/267-278; Yiğit 2008, 35/76-79.

¹² Makdisî ty., 328-333. Bölgedeki hânkâh ve ribatlar hakkında bkz. Keyânî 2013.

¹³ Nerşahî ty., 31-32.

¹⁴ Bu surların Bozkırdan gelen göçebelerin saldırısını önlemenin yanı sıra şehri çevreleyen çöl kumlarını engellemek gibi bir amacı olduğu belirtilir. Frye 2009, 19-20.

¹⁵ Barthold 2019, 31-32.

¹⁶ Hallâc bu yazışmaları, muhtemelen Hintli ve Soğdlu tercümanlar ve bazı yerli kişiler aracılığıyla yapmıştır. Massignon 2006, 62.

¹⁷ Bedir 2014, 28.

¹⁸ Makdisî ty., 310, 323

Bu çalışmada; Sâmânîlerin sosyal, ilmî ve kültürel faaliyetleri hakkında kısaca bilgi verilip Bâtınîlerle yaptıkları mücadelede âlimlerin ve özellikle bilge sûfî Hakîm Tirmizî'nin katkısı üzerinde durulacaktır.

1. İlmî ve Kültürel Hayat

Sosyal hayatta ilmî ve kültürel gelişmelerin önemli bir yeri vardır. Bunun bilincinde olan Sâmânî hükümdarları bilginleri, şairleri ve edebiyatçıları himaye etmişler, kurdukları kütüphaneler ile ilim ve kültürü desteklemişlerdir. Bilginin değerini önemseyen Sâmânîler, hem kendileri saraylarında ilim meclisleri ve münazaralar tertip etmişler hem de ilmin gelişmesi için âlimlere yüksek ücret ödeyerek ülkelerine davet etmişlerdir. Nitekim devletin henüz kuruluş aşamasında, yönetimin Semerkand'da bulunduğu sıralarda, Emîr Nasr b. Ahmed döneminde Şâfiî âlimlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Mervezî Semerkand'a davet edilmiştir. Şehirde kaldığı süre boyunca her yıl İsmail b. Ahmed ve kardeşi İshak b. Ahmed tarafından dörder bin dirhem, halk tarafından da ayrıca 4.000 dirhem ödenen Muhammed b. Nasr, kendisine ödenen bu meblağı ihtiyacı olanlara dağıtmıştır. Bu da onun yöneticiler tarafından sayılıp sevilmesini sağlamıştır.¹⁹ Muhammed b. Nasr'a verilen bu değer, ilmi ile âmil bir âlim olan oğlu İsmail'e (ö.333/944) de verilmiş olmalı ki İsmail uzun süre Semerkand ve Merv kadılığı yapmıştır.²⁰ Aynı şekilde âlimleri koruyan ve seven Ahmed b. İsmail döneminde zühd ve takva sahibi bir âlim olan Ahmed b. İbrahim el-Berkedî, ondan sonra da Ebû Zer Muhammed b. Yusuf el-Buharî ve Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ahmed el-Mervezî Buhara kadılığına getirilmiştir.²¹

II. Nasr b. Ahmed döneminde refah seviyesinin yükselmesi ilim ve kültür hayatının gelişmesine katkı sağlamış, özellikle Buhara tam bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Bunda vezirler Ceyhânî²² ile Bel'amî'nin²³ gayretlerini unutmamak gerekir. Böylece daha önceleri Semerkand'ın gölgesinde kalan Buhara'da hem dinî ilimler, hem de matematik, astronomi, felsefe ve tıp ilimleri gelişmiştir. Şair ve edebiyatçıları himayesine alan II. Nasr, sarayda büyük bir kütüphane kurmuş ve İslâm coğrafyasındaki yazma eserlerin bir nüshasını buraya getirtmiştir. Emîr Nasr b. Ahmed 264/877 yılında Semerkand'a gelen ve burada hadis okutan dönemin muhaddislerinden Ebû Heysem Halid b. Ahmed ez-Zühli'yi şehrin girişinde karşılamıştır. Ayrıca dönemin âlimlerinden bazılarının cenaze namazlarını emîrlerin ve oğullarının kıldırması da onların âlimlere verdiği önemin bir göstergesidir. Nitekim Emîr Ahmed b. Esed Semerkand kadılığı yapan Ebû Hafs Ömer b. Yakub el-Âmirî'nin (ö.240/854), Emîr İsmail b. Ahmed Semerkand'da ilim amel bütünlüğüyle tanınan fakih Ebû'l-Leys Ubeydullah b. Süreyc'in (ö.258/872), Emîr Yakub b. Ahmed b. Esed ise ünlü âlimlerden Ebû Saîd b. Davud el-Verrâk'ın (ö.282/895) cenaze namazını kıldırmıştır.²⁴ Zira Sâmânî emîrleri kendileri de, çocukluk ve gençlik dönemlerinde dinî ilimleri tahsil ettikleri için, ilmin değerini çok iyi bilmektedirler. Nitekim Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö.537/1142) *el-Kand fî Zikri Ulemâ-i Semerkand* adlı eserinde Emîr İsmail b. Ahmed'i dönemin âlimleri arasında sayarak²⁵ buna işaret etmektedir. Ünlü coğrafyacı Zekeriya Kazvîni (ö.682/1283) de Türkistan ve Türkler hakkında bilgi verirken, onların Sâmânîler ile yapılan bir savaş sırasında “yada taşı” ile yağmur ve kar yağdırıp Sâmânîleri zor durumda bıraktıklarını, Sâmânî emîri İsmail b. Ahmed'in, durumun bir felakete dönüştüğünü anlayınca secdeye kapanarak Allah'a dua ettiğini ve şiddetli yağmurun Türklerin üzerine yağdığını ve onları perişan ettiğini belirterek,²⁶ İsmail b. Ahmed'in duası makbul bir devlet yöneticisi olduğunu vurgulamıştır.

Bir taraftan düşünce özgürlüğüne tanınan fırsatlar, diğer taraftan üst düzey âlimlere ödenen yüksek ücret politikası, Sâmânîler devrinde Mâverâünnehir'de fıkıh, kelam, tefsir, hadis, tasavvuf, tıp ve felsefe gibi çeşitli alanlarda birçok âlimin yetişmesine imkân vermiştir. Bu devirde fıkıh alanında öne çıkan âlimler arasında; Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Fazl b. Cafer el-Buhari (ö.325/937) ve Hakîm eş-Şehîd el-Mervezî (ö.334/945) sayılabilir. Sâmânî emîri İsmail b.

¹⁹ Nesefî 1999, 66; Zehebi, 1996, 14/37-39.

²⁰ Nesefî 1999, 68-69.

²¹ Nerşahî ty., 18.

²² Kurtuluş 1993, 7/467-468.

²³ Demiroğlu 1992, 5/390-391.

²⁴ Nesefî 1999, 131, 209, 455, 472.

²⁵ Nesefî 1999, 66. Nesefî, İsmail b. Ahmed'in şu hadisi rivayet ettiğini belirtir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “İnsanlarla lâ ilâhe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Şayet bu sözü söylerlerse kanlarını ve mallarını benden korurlar. Hesapları ise Allah'a aittir.” Ahmed b. Hanbel 1992, 2/314.

²⁶ Kazvîni ty., 516-517.

Ahmed'in saray kadısı olarak tayin ettiği ve keramet sahibi bir âlim olarak tanınan Ebû Muhammed Abdullah b. Mahmud b. Yakub b. Hâris es-Sebz-Mûnî (ö.340/952) ile Hanefî fakihî ve müctehidi Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö.362/973) de bu devrin fakihlerindendir. Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö.373/981) fıkıh ve tefsir, Ebû Zeyd Debûsî (ö.430/1039) ise fıkıh ve zühd alanlarında söz sahibi olmuşlardır.²⁷ Kelamda İbn Huzeyme (ö.311/924), Mâtürîdî (ö.333/944), Hakîm es-Semerkindî (ö.342/953), Ka'bi (ö.319/931) ve İbn Fûrek (ö.406/1015) ilk akla gelenlerdir. Tefsirde İbn Habîb en-Nisâburî (ö.406/1016), Muhammed b. Ali el-Kaffâl el-Kebîr eş-Şâşî (ö.365/976) zikredilebilir. Hadiste ise *Câmiu's-Sahih* adlı eseriyle İslam dünyasında büyük bir iz bırakan İmam Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö.256/870) her ne kadar Sâmânîler devrinden önce yaşamış olsa da düşünceleri ile dönemi etkilemiştir. *Câmiu's-Sahih* adlı hadis kitabının sahibi Müslim b. Haccâc (ö.261/875) ile aynı isimde bir kitabı bulunan Ebû İsa Tirmizî (ö.279/892), *Sünen* sahibi Nesaî (ö.303/915) bu coğrafyada yetişmişlerdir. Buhara ve Semerkand'da hadis okutan Muhammed b. İbrahim el-Bûşencî (ö.291/904), Câmî ve Müsned sahibi Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Tarhan (ö.333/944); Semerkand ve Nesa'da kadılık yapan İbn Hıbbân (ö.354/965) ile öğrencisi Hakîm en-Nisâburî (405/1014) de dönemin en meşhur muhaddislerindendir.

Sâmânîler devrinde bölgede birçok sûfînin varlığı bilinmektedir. Ahlâkî erdemlerin erozyona uğraması ile toplumun bozulması arasında ilişki olduğunu vurgulayan Ebû Bekir el-Verrâk Tirmizî (ö.280/893) bunların önde gelenlerindendir. Melâmet ve fütüvvet düşüncesine sahip bir sûfî olan ve Semerkand'da bir süre kadılık yapan Muhammed b. Fazl el-Belhî (ö.319/931), tasavvufta velayet nazariyesinin sahibi Hakîm Tirmizî (ö.320/932) ile onların müridi Ebû Ali Cüzcânî (ö.?), fütüvvette lider olarak gösterilen Ebû Hasan Bûşencî (ö.348/959) devrin önemli sûfîlerindendir. Keramet ve velayet sahibi, ilim ve hilim ehli, faziletli âlim ve ârif olarak nitelenen Ebû Bekir b. Muhammed Hâmid (ö.325/937) ile Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-İskâf (ö.313/926), Ebû Bekir Ahmed b. Sa'd (ö.360/971), Seyyid Ebû'l-Hasan el-Hemedânî (ö.395/1005) ve Ebû Bekir b. Ebî İshak el-Kelâbâzî (ö.380/990) ile Ebû Sehl Su'lûkî (ö.368/980) ise, bu dönemde fıkıh, hadis ve tasavvuf alanlarında eser veren âlimler²⁸ olarak dikkat çekmektedirler.

Yukarıdaki isimlerden her biri önemli olmakla birlikte bunlardan bazıları insanların itikadını ve günlük hayatını düzenleyen, zihniyet dünyasına ışık saçan eserler yazarak, bazısı da ahlâkî değerlerin yaşatılmasına yönelik gayretleri ile tarihe not bırakmışlardır. Bunlardan biri Semerkand'da yaşayan İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'dir. Din ve dindarlığın anlaşılmasında İslâm düşüncesine kazandırdığı *Kitâbu't-Tevhîd* ve *Te'vilâtü'l-Kurân* adlı eserleriyle kendi devrinden itibaren Müslümanlara rehberlik yapan Mâtürîdî, kelamcı ve müfessir kimliğinin yanı sıra, züd ve takvaya dayalı yaşayışıyla Semerkand'da yaktığı ilim چراغی ile devrini aşan bir dehadır. En yakın arkadaşı Hakîm es-Semerkindî ise, Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'in emriyle halkın doğru bir inanca sahip olması için *Sevâdu'l-A'zam* adlı akaid risalesini hazırlamıştır.²⁹ Günümüze kadar Türk-İslam dünyasında halkın inanç rehberleri arasında yer alan risalede, sünnete uygun yol üzerinde durulmuş, sünnet dışı gösterilen Mu'tezile, Şia, Hâriciyye, Cebriyye ve Kerrâmiyye mensupları eleştirilmiştir. Onların takipçileri olan Hanefî-Mâtürîdî âlimleri de fıkıh, kelam, tefsir, hadis, ahlâk ve tasavvuf alanlarında yazdıkları eserleriyle topluma önderlik yapmışlardır.

İmam Muhammed Hasan eş-Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Hafs Kebîr (ö.217/832) ile başlayıp oğlu Ebû Abdullah Ebû Hafs Sağîr (ö.264/877) ile devam eden Hanefî fikhının Mâverâünnehir'deki yayılma sürecinde Hakîm eş-Şehîd el-Mervezî (ö.334/945) de önemli bir yere sahiptir. Sâmânîlerin başkenti Buhara'da uzun süre kadılık görevinde bulunan Mervezî, Sâmânî emiri Nuh b. Ahmed'in (331-343/943-954) hocalığını yapmış, onun tahta geçmesi üzerine vezirliğe getirilmiştir. Vezirliği döneminde bazı siyasi sebepler yüzünden isyancı askerler tarafından öldürüldüğü için kendisine "şehid" denilmiştir.³⁰

Küçük Ebû Hanife olarak bilinen Ebû Cafer Hinduvânî (ö.362/973) ise, Sâmânîler devrinde Belh ve Buhara'da Hanefî fikhının önemli temsilcilerindendir. Mezhep taassubu gütmeyen Hinduvânî, bazı konularda Hanefî gelenekten farklı içtihatlarla bulunarak,³¹ ilimde hür fikrin önemini ortaya

²⁷ Muînu'l-Fukara 1339, 28-29, 36, 57.

²⁸ Muînu'l-Fukara 1339, 28, 36-39, 54, 64-65, 72.

²⁹ Aruçî 2009, 36/577-578.

³⁰ Bedir 2014, 49.

³¹ Erdoğan 1998, 18/118.

koymuştur. Ebû'l-Leys Semerkandî ise, fıkıh alanındaki üstün yerinin yanı sıra, *Hızânetü'l-Fıkh*, *Beyânu Akîdeti'l-Usûl*, *Tefsîru'l-Kur'ânı'l-Kerîm*, *Tenbîhü'l-Gâfilîn*, *Bostânu'l-Ârifîn* gibi tefsir ve ilmihal, vaaz ve nasihat türündeki eserleri³² ile erdemlerin yaşanmasını sağlayarak döneme damgasını vuran ve evliyadan sayılan âlimlerdendir.

Bu devirde yetişen ve Hanefî gelenekte Mâverâünnehir'deki yedi kadıdan biri olarak kabul edilen Ebû Zeyd Debûsî, fikhî ve hukukî ihtilafların çözümünü (hilaf ilmîni) sistematik hale getirmiştir. Debûsî'nin *Takvîmü'l-Edille* adlı fıkıh usulü ile ilgili eserinin yanı sıra *el-Emedü'l-Aksâ* adlı tasavvufî ile ilgili de bir eseri vardır.³³ Bu eserler, fıkıh ile tasavvufu karşıt göstermeye çalışan zihniyete Debûsî'nin bir cevabı olarak düşünülebilir.

Bu dönemdeki ilmî faaliyetler arasında tercümele de dikkati çekmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim ile Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsirinin özetinin Arapçadan Farsçaya, *Kelile ve Dimne* adlı hikâye kitabının da Sanskritçeden Farsçaya çevrilmesi,³⁴ bunun örnekleridir.

Sâmânîlerin ilgisi sadece din ilimleri ile sınırlı değildir. Onlar şiir, edebiyat, felsefe, astronomi, coğrafya, tarih ve tıp ilimlerini de desteklemişlerdir. Sâmânîler hakkında ilk elden bilgi veren Nerşahî ile vezir Bel'amî'nin oğlu Ebû Ali el-Bel'amî devrin tarihçileri olarak zikredilebilir. II. Nuh devrinde Buhara'ya gelen Harranlı şair Ali b. Hasan el-Lahhâm, Fars şirinde çığır açan ve kendisinden sonraki şairleri etkileyen Rûdekî es-Semerkandî (ö.329/941),³⁵ ilk defa *Şehnâme*'nin baş tarafını manzum yazan Ebû Mansur Dakîkî (ö.366/976)³⁶ ve Hakîm olarak tanınan Kisâi-yi Mervezî (ö.391/1001)³⁷ bu devrin önemli şairlerindedir. Devlet bürokrasisinde kâtip olarak görev yapan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî (ö.387/997), *Mefâtihu'l-Ulûm* adlı ansiklopedik eserini Samanî veziri Utbî'ye ithaf etmiştir.³⁸

İslâm felsefesinde haklı olarak muallim-i sâni olarak şöhret bulan büyük Türk-İslâm filozofu Fârâbî (ö.339/950) Sâmânîler devrinde yetişmiştir.³⁹ İslam düşüncesinin yetiştirdiği büyük hekim ve filozoflardan İbn Sina (ö.428/1037) ise, Nuh b. Mansur'u tedavi ederek Sâmânîlerin saray hekimi olmuş ve zengin saray kütüphanesinden faydalanmıştır. Nuh b. Mansur'un (ö.387/997) ölümünden sonra Mansur b. Nuh ve İsmail b. Nuh devirlerinde de saraydaki görevini sürdüren İbn Sina, 396/1005 yılında Sâmânîlerin yıkılışından sonra Buhara'dan ayrılmıştır.⁴⁰ İbn Sina'nın hocası ve tıp alanında birçok eserin yazarı olan Ebû Sehl el-Mesihî (ö.401/1010)⁴¹ ile felsefe ve tıp alanında birçok eser yazan ve Rey valisine ithaf ettiği *et-Tıbbu'l-Mansûrî* adlı kitabın müellifi olan ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (ö.313/925)⁴² de bu devrin önemli simalarındandır.

İslam düşüncesinin yetiştirdiği fıkıh, kelim, hadis ve tefsir alanları ile şiir, edebiyat ve felsefede en büyük zirvelerden bir kısmı Sâmânîler devrinde yaşamıştır. Dolayısıyla Mâverâünnehir'de bu dönem ilim ve kültür açısından altın devir olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte dinî düşüncede Sünnîlik dışında gösterilen bazı fırkalar ve temsilcileri de bu coğrafyada faaliyet gösterebilmiştir. Devlet onlara karşı hem askeri ve idari, hem de ilmî ve kültürel mücadele yaparak toplumun huzurunu korumaya çalışmıştır. Bu çerçevede özellikle Batınîlerle yapılan mücadele önem arz etmektedir.

2. Batınîlerle Mücadele

Sâmânîlerin Batınîlerle, diğer bir ifade ile Râfizîlerle olan mücadelesi, siyasi ve askeri, ilmî ve kültürel olmak üzere farklı açılardan olmuştur. Ancak onlarla böyle bir mücadeleye girilmesinin sebeplerini anlayabilmek için ilkönce Batınîlik hakkında kısa bir bilgi vermenin uygun olacağını düşünüyoruz. Sözlükte

³² Yazıcı 2009, 36/473-475.

³³ Ebû Zeyd Debûsî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö.482/1089) ve Şemsü'l-Eimme Serahsî (ö.483/1090) ile birlikte Hanefî fıkıh usulünü oluşturan üç kişiden biri kabul edilir. Sem'ânî 1988, 1/454; Kureşî 1993, 499-500.

³⁴ Usta 2009, 36/67.

³⁵ Öztürk 2008, 35/185-186.

³⁶ Yazıcı 1993, 8/423-424.

³⁷ Öztürk 2002, 26/70-71.

³⁸ Kutluer 2002, 16/222-224.

³⁹ Fârâbî'nin bu dönemde önemli bir kültür merkezi olan Fârâb'da kadılık derecesini aldıktan sonra ilmî seyahatlere başladığı, maddî servete önem vermeyen, şöhretten uzak duran, gösteriş sevmeyen, ahlâkî erdemlere büyük değer veren bir kişiliğe sahip olduğu vurgulanır. Kaya 1995, 12/145-162.

⁴⁰ İbn Hallikân 1968, 2/158-159; Alper 1999, 20/353-356.

⁴¹ Alper 2004, 29/313-314.

⁴² Kaya 2007, 37/479-485.

gizli olmak, bir şeyin iç yüzünü ve sırlarını bilmek, dolayısıyla tefsire ihtiyaç duyulan şey anlamındaki bâtin; terim olarak beyanı açık, görünür ve ortada olan zâhirin zıddı demektir.⁴³ Yaratıkların gözlerinden ve vehimlerinden perdelenmiş, gözün idrak edemediği, vehmin kapsayamadığı şeye de bâtin denilmektedir. Diğer taraftan el-Bâtin, Allah'ın isimlerinden biridir ve yaratıkların zahirini bildiği gibi, sırlarını ve gizliliklerini de bilir⁴⁴ manasına gelmektedir.

Bâtını terimi ise; temel düşüncesi, genellikle İslâm dininin belli başlı esaslarını iptal etmek amacıyla herhangi bir ilmî ölçü tanımayan, zorlama te'villere dayanan, her zahirin bir bâtını, her nassın bir te'vil bulduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş bir imamın bilebileceğini iddia eden grupları tanımlamak için kullanılmaktadır. Gazzâlî (ö.505/1111) bu zümrelere ta'limiyye ya da ashâb-ı ta'lîm denildiğini belirtirken,⁴⁵ Deylemî (ö.711/1311) her zahire bir bâtin anlam vermeleri sebebiyle bunların Bâtıniye olarak anıldığını ifade eder.⁴⁶ Dolayısıyla Bâtıniye, İslâm düşünce tarihinde hakikati ifade eden bâtinin ancak masum bir imamın öğretmesiyle/talimiyle bilinebileceğini ve kurtuluşun, zamanın imamına bağlanmakla mümkün olduğunu kabul eden fırkadır. Bunlar, nasları te'vil eden ve İslâm'ın temel hükümlerini bütün Müslümanların anlayışından farklı yorumlayarak din anlayışlarını inkâr ve ibaha sınırlarına kadar götüren, son derece gizli bir şekilde teşkilatlanmış örgütler vasıtasıyla merkezî idareye karşı girişilmiş isyan faaliyetlerinin başını çeken siyasî gruplardır.⁴⁷

Bâtını düşünce sisteminin kaynağı, özellikle nur ve zulmetin⁴⁸ sürekli mücadele ettiği *gnostik düalizm* ile ilk örneklerine Platon'da rastlanan gölgeler nazariyesi bağlamında İslam öncesi gnostik ve senkretik dinî, mistik ve felsefî geleneklerdir. İlahi hakikatleri anlamaya yardımcı olan maddî âlemi ilahî âlemin bir yansıması kabul eden bu anlayış, zâhir bâtin ayrımını beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla mutlak hakikati, zâhirin ardında gizli olan bâtin olarak gören bu zümreler, âlemi insana benzeterek ruhu hakikat âlemi, bedeni ise maddî âlem olarak tanımlamışlar ve insanın küçük âlem olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁹

Tasavvuf zümreleri, Bâtını gruplar içerisindeki İsmâiliyye ile Karmatîlik, Hulûliyye, Hulmâniyye ve Hallâciyye⁵⁰ ile ortak dil kullanmaları sebebiyle bazı çevreler tarafından onlarla irtibatlandırılmaktadır. Dolayısıyla İslam düşünce geleneğinde bir zihniyet biçimini temsil eden Bâtıniye teriminin, mutedil sûfilerden aşırı Şîî fırkalara, mühlid ve zındıklara kadar birçok zümreyi içine aldığı söylenebilir. Bâtını teriminin bu kadar geniş bir yelpazede kullanılması, tabiatı gereği içerisinde Bâtını unsurlar taşıyan sûfî hareketlerin Bâtını oluşumların bir parçası gibi algılanmasına sebep olmuştur.

Sâmânîlerin ortaya çıktığı devirde Bahreyn, Yemen ve Kuzey Afrika'da kurulan İsmâilî-Karmatî /Bâtını devletler, yetiştirdikleri davetçiler ve gizli yayılma politikaları ile etkilerini Horasan ve Türkistan'a kadar ulaştırmışlardır. Sâmânî emîrleri ve devlet yönetimi, halkın büyük çoğunluğunun Sünnî olması sebebiyle onlarla hem siyasi ve askeri, hem de ilmî ve kültürel yöntemlerle mücadele ederek ülkede birliğin korunmasına gayret etmişlerdir. Biz ilkin onların Bâtınılere karşı yürüttükleri siyasi ve askeri mücadelelerine yer vereceğiz.

2.1. Siyasî ve Askerî Mücadele

İslam coğrafyasında ortaya çıkan farklı dini ve siyasi oluşumlar, mevcut otorite tarafından genellikle bir tehdit olarak algılanmıştır. Nitekim Mâlikîliğin hâkim olduğu Endülüs ve Kuzey Afrika'da diğer Sünnî mezheplere tavır alınmış, Mu'tezile ile Şia ve alt kolları olan İsmâiliye ve Bâtıniye gibi fırkalara hayat hakkı tanınmamıştır. Hanefî ve Şâfiilerin çoğunlukta olduğu Mâverâünnehir'de

⁴³ Halil b. Ahmed 1432h., 7/440-441; İbn Fâris 1999, 1/259; İbn Manzûr ty., 1/303-304.

⁴⁴ İbn Fâris 1999, 1/259; İbn Manzûr ty., 1/304.

⁴⁵ Gazzâlî 2010, 56.

⁴⁶ Deylemî 1938, 5, 21

⁴⁷ Ateş 1979, 2/339; İlhan 1992, 5/190. Bâtınilik, çeşitli ülkelerde farklı kimlik ve şekillere girebilmesi sebebiyle İsmâiliyye, Karmatiyye, Seb'iyye, Tâlimiyye, Zenâdika, Melâhide, Mazdekiyye, Bâbekiyye, Fikriyye, Hurremiyye, Sabbâhiyye, Haşşâsiyyün ve Fâtümiyye gibi adlarla da anılmıştır. İbnü'l-Cevzî, 1984, 124-136; Şchristânî, 1961, 1/192; Deylemî onların on beş lakap ile anıldıklarını belirtir. Deylemî, 1938, 21-26. Ancak Bâtınilik daha ziyade İsmâiliyye ve Karmatiyye ile Mübârekiyye, Hattâbiye, Muğiriyye ve Mansûriyye gibi fırka mensuplarını tanımlayan bir terimdir. Şia ve kolları hakkında bkz. Eşarî 1950, 65-155.

⁴⁸ Nûr ve zulmet düalizmi Kur'ân'da da kullanılmıştır. İlgili ayetlerde Allah'ın nura çağırıldığı, şeytanın ve kâfirlerin zulmete davet ettiği vurgulanmıştır. Bakara 2/257; Maide 5/16; İbrahim 14/1; Meryem 19/43.

⁴⁹ Bkz. Avcu 2016, 20/2, 101-135.

⁵⁰ Karmatî öncülerinden Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'ın Rey'e gönderdiği dâisi Halef el-Hallâc'a nispet edilen Halefiyye veya Hallâciyye fırkası, III/IX. yüzyılın ikinci yarısında Horasan'da güçlü bir taraftar kitlesi oluşturmuştur. Devâdârî, 1961, 6/96. Halef el-Hallâc'ın 286/899 yılındaki Fâtımî Karmatî bölünmesinin yaşandığı dönemde vefat ettiği belirtilir. Avcu 2011, 297-298.

Kerramiyye mensupları ötekileştirilmiş, Mu'tezile ve Şia ile alt kollarına karşı savaş açılmıştır. Sâ mânîler de Sünni geleneğe bağlı olduklarından bu zümrelere karşı mücadele etmeyi bir görev saymışlardır.

Sâ mânîlerin ilk devirlerinden itibaren bölgede hatırı sayılır bir Bâtını zümrenin varlığı bilinmektedir. Sâ mânîlerin Bâtınlık ile ilk sınavı kurucu emir Nasr b. Ahmed zamanında Hüseyin b. Ali el-Mervezî ile olmuştur. Hüseyin b. Ali, Sâ mânîlerin başına bela olan Muhammed en-Nahşebî'yi (Nesefî) yetiştirmiş ve onun Ceyhun'u geçip Buhara ve Semerkand'da faaliyetlerini sürdürmesini istemiştir. Bu süreçte Emîr Nasr b. Ahmed'in bazı görevlileri de ona yardım etmiştir.⁵¹ Ancak onlarla asıl mücadele İsmail b. Ahmed zamanına rastlar. Zira Saffârî hükümdarı Yakub b. Leys, 260/874 yılında Sicistan'da büyük bir isyan başlatarak,⁵² bölgede güçlü bir mezhep haline gelen Bâtınlığı kabul edip Şiîlerin gücünü arkasına almıştır.⁵³ Horasan'ı ele geçiren Yakub, daha sonra Irak'ı da işgal etmiş ve Bağdat'a gelip Halife Mu'temed Alallah Ahmed b. Cafer'i tehdit etmiştir. Halife ince bir siyaset takip ederek Yakub'un ordusunu dağıtmış, Yakub da Huzistan bölgesine kaçmak zorunda kalmıştır. Burada tekrar Bağdat'a saldırı düzenlemek üzere hazırlık yaptığı sırada hastalanan Yakub, kardeşi Amr b. Leys'in, yerine geçmesini vasiyet etmiştir. Onun 265/878 yılında ölümünden sonra⁵⁴ Horasan, Fars, Isfahan ve Kirman bölgesine vali olarak atanan Amr b. Leys, güç zehirlenmesi yaşayıp bölgede huzursuzluk çıkarınca, Halife Mu'tezid, Buhara'da bulunan İsmail b. Ahmed'in Amr b. Leys'e karşı savaşmasını istemiş ve böylece Sâ mânîlerin Bâtınîlerle mücadelesi başlamıştır. Halife, Amr b. Leys ile yapılan savaşta kazanan İsmail b. Ahmed'in Amr'ı esir aldığı öğrendiği zaman onu övmüştür.⁵⁵ Dolayısıyla İsmail b. Ahmed'in bölgenin hükümlerini menşurunu almasından sonra Sâ mânîlerin Bâtınîlerle mücadelesinin başladığı söylenebilir. Yaptıkları ilk mücadelede başarılı olan Sâ mânîler, Bâtınîlere büyük kayıplar yaşatmıştır.⁵⁶ Ancak bu olay, sadece güçlerini kaybeden Bâtınîlerin gizlenmesi ile sonuçlanmıştır. Zira bu zümreler, çok geçmeden Taberistan'da faaliyetlerini yeniden hızlandırmıştır. Nitekim Amr b. Leys sonrası oluşan yönetim boşluğundan faydalanarak Horasan'ı ele geçirme planları yapmaya başlayan Bâtınîlerden Seyyid Muhammed b. Zeyd, 287/900 yılında Cürcan yakınlarında İsmail b. Ahmed'in gönderdiği orduyla yaptığı savaşta öldürülmüş ve başı kesilerek Buhara'ya gönderilmiştir. Başsız bedeni Cürcan kapısı önüne gömülmüş ve burası daha sonraları gür-dâi olarak meşhur olmuştur.⁵⁷

Yedi yıl sonra 295/907 yılında Herat valisi Muhammed b. Herseme devlet başkanı İsmail b. Ahmed'e gönderdiği bir mektupta Ebû Bilal olarak bilinen bir şahsın Bâtınlık propagandası yaptığını ve halkın inancını bozduğunu, Herat'ın çeşitli bölgelerinden birçok insanın onun peşine takıldığını belirterek tedbir almasını istemiştir. Evine Adalet Sarayı ismini veren Ebû Bilal, daha önce Horasan'da isyan eden Yakub b. Leys'in adamlarından biridir ve mezhebi onun adına temsil etmektedir. İsmail b. Ahmed, Hâcib'e işin vahametini hatırlatarak güçlü kuvvetli Türklerden oluşan 500 kişilik tam teçhizatlı özel bir kuvvet hazırlayarak Ebû Bilal'in etkisiz hale getirilmesini, halkın itikadının düzeltilmesini emretmiştir. Bu özel kuvvetlerle Muhammed b. Herseme'nin ordusu Ebû Bilal'in ordusunu yenmiş, kendisi ile birlikte en yakınları tutuklanarak Buhara'ya getirilmiş ve hapsedilmiş ve ölünceye kadar hapiste kalmıştır.⁵⁸ Ancak çok geçmeden Bâtınîler ilme ve fikir hürriyetine önem veren Sâ mânî hükümdarı II. Nasr b. Ahmed döneminde hem Taberistan'da hem de Mâverâünnehir'de yeniden güçlenip isyan etmiştir. II. Nasr'ın ilk hükümdarlık yıllarında Bâtınîler Sistan'da tekrar yönetimi ele geçirmiştir. Seyyid Nâsır-ı Kebîr de Taberistan'da isyan ederek Sâ mânî valilerini bölgeden uzaklaştırmıştır. Uzun süre II. Nasr'ı uğraştıran Taberistan Bâtınîleri, 321/933 yılında Sâ mânîlerin üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁹ Ancak henüz Bâtınîler son sözlerini söylememiştir.

Liderleri öldürülüp zayıf kaldıklarında hemen gizlenmeyi seçen, güçlenince her türlü taktikle yönetim kademelerini etki altına almayı başaran Bâtınîler, Mâverâünnehir'de de benzer bir yöntem

⁵¹ Nizâmülmülk 2007, 253.

⁵² Taberî ty., 9/508-509, 516-519.

⁵³ Nizâmülmülk 2007, 55.

⁵⁴ Taberî ty., 9/382-386, 507-520, 544-545, 601.

⁵⁵ Taberî ty., 10/76-77.

⁵⁶ Nizâmülmülk 2007, 56-58.

⁵⁷ Taberî ty., 10/81-82; İbnü'l-Esîr, 1988, 7/504.

⁵⁸ Nizâmülmülk 2007, 260-261.

⁵⁹ Usta 2007, 103, 123-142.

uygulamışlardır. Bâtınilerin Horasan'daki imamı Hüseyin b. Ali vefat edince yerine Muhammed en-Nesefî geçmiş ve gizli teşkilatını güçlendirmiştir. Horasan'da başardığı yayılmayı Sâ mânîlerin başkenti Buhara'ya taşıyan Nesefî, Bâtınılığı Sâ mânî sarayının içine kadar ulaştırmıştır. Nizâmülmülk'ün ifadesine göre Başhâcib Aytas, özel kâtip Ebû Bekir b. Ebî Eşas ile Buhara reisi ve maliye nazırı da onun yörüngesine girenler arasındadır. Nizâmülmülk bunlar vasıtasıyla saraya giren Nesefî'nin, II. Nasr'ı da Bâtınıliğe kazandırdığını ve istediğini yaptırdığını belirtir.⁶⁰ Ancak II. Nasr'ın Bâtınilerin etkisinden kurtulup oğlu Nuh ile birlikte onlara karşı mücadeleye giriştiği de kaydedilir.⁶¹ Dolayısıyla tartışmalı olan bu süreçte yapılan bazı faaliyetler, durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Neticede Buharalı Sünnî âlimlerin de zorlamasıyla Nuh b. Nasr problemi kökünden halletmenin bir formülünü bulmuştur. Bu yöntem, onlarla bilimsel ortamda hesaplaşmaktır.

2.2. İlmî ve Kültürel Mücadele

Bâtınilerle mücadele, sadece askeri ve idari açıdan yapılmamıştır. Bunlarla ilmî ve kültürel yöntemlerle de mücadele edilmiştir. Nitekim Sâ mânî emiri İsmail b. Ahmed, Mu'tezile, Bâtınıye gibi fırkaların düşüncelerinin yayılmasını önleme bağlamında dönemin âlimlerinden Hakîm es-Semerkindî'yi bir kitap yazması için görevlendirmiştir. O da halkın doğru bir inanca sahip olmasını, sapkınlıklardan uzak durup ibadetlerini bilerek yapmasını sağlamak amacıyla hazırladığı *Sevâdu'l-A'zam* adlı risalesini yazmıştır.⁶² Nuh b. Nasr ise, Bâtınılığın dayanaklarını yıkmak üzere dönemin fıkıh ve kelâm âlimleri ile Bâtını dâileri arasında bir münazara tertiplemiş ve Bâtınilerin reisi Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'yi saraya davet etmiştir. Yapılan tartışmalar sonunda, içlerinde Ebû Hafs Ahmed b. el-'İclî ile vezir Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ahmed es-Sülemî el-Mervezî'nin de bulunduğu Sünnî âlimler Bâtınilerin iddialarını çürütmüş ve münazaraya katılan Bâtını liderlerin küfre düştükleri gerekçesiyle idamına karar verilmiştir. Bunun üzerine Nesefî ve arkadaşı Muhammed b. Saîd b. Muaz el-Menâdilî el-Buharî 333/944 yılında idam edilmiştir.⁶³ Bunu saraydaki destekçileri ile bölgedeki diğer Bâtınilerin takibi ve öldürülmeleri izlemiştir.⁶⁴ Mâverâünnehir'de güçleri kırılan Bâtıniler, Buhara başta olmak üzere, bölgede tekrar gizli davet dönemine dönmek zorunda kalmışlardır. Bu süreç, Mansur b. Nuh döneminde Bâtınilerin yeniden güç kazanmasına kadar devam etmiştir.

Nuh b. Nasr'dan sonra yönetimi devralan oğlu Mansur b. Nuh'un idaresinin yaklaşık on beşinci yılında Bâtıniler Sâ mânî ülkesinde tekrar açıktan propagandaya başlamışlar ve büyük bir halk kitlesini peşlerine takmayı başarmışlardır. Bunda devlet idarecilerinin de onlara yaptıkları açık ya da gizli desteğin etkisi unutulmamalıdır. Bu ortamı gören geri kalan halk kesimi, herkesin Bâtını olduğu kanaati taşımaya başlamış ve onların yörüngesine girmiştir. Zira Bâtınilerin liderleri, sözleri ve yaptıkları bazı davranışlarıyla halk arasında korku ve panik üretmede başarılı olmuşlardır. Bu noktada devreye giren Buharalı Sünnî âlimler, Kadı Ebû Ahmed Mergazî liderliğinde hükümdara ulaşarak hapisteki vezir Ebû Ali Bel'amî'nin tekrar göreve getirilmesini ve onun liderliğinde tedbirler alınmasını istemişlerdir. Ebû Ali Bel'amî, Buhara'da Emirlik sarayında Kadı Ebû Ahmed Mergazî liderliğindeki Sünnî âlimlerle Bâtını liderleri arasında bir münazara tertip etmiş, neticede Bâtınilerin, şeriata uygun delilleri olmadığı belirtilerek ta'zir cezası ile cezalandırılmışlardır. Diğer taraftan çeşitli bölgelerde isyana kalkışan Bâtıniler üzerine gönderilen kuvvetler de onları hezimete uğratmıştır.⁶⁵ Böylece Bâtınilerin gücü kırılmıştır. Ancak münazaralardan da anlaşıldığı gibi, bu konuda âlimlerin de yapabileceği bir şeylerin olduğu aşikârdır. Bu da onların düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koyan çalışmalarla mümkün olacaktır. Bu konuda yazılan eserler genellikle Râfîzîliğe reddiye ismi ile bilinmektedir.

Ehl-i Sünnet uleması, ilk üç halifenin imametini kabul etmeyen İmâmiyye Şia'sını Râfîzî olarak nitelendirip onların düşüncelerini tenkit mahiyetinde *er-Red alâ'r-Râfıza* adıyla eserler yazmıştır. Mâverâünnehir'in ünlü âlimlerinden Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin (ö.318/930) *er-Red alâ Ehlî'l-Bid'a ve'l-Ehvâ ed-Dâlleti'l-Mudiyye* adlı eseri bu konuda yazılan ilk eserlerdendir. Nesefî, yetmiş üç fırka rivayetini esas alarak hazırladığı reddiyede, Râfîziler başlığı altında Hz. Ali'yi peygamber gibi algılayan, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'e hakaret eden Şia ve kollarının delillerinin tutarsızlığını ortaya koyup eleştirmiştir.

⁶⁰ Nizâmülmülk 2007, 253-254.

⁶¹ Barthold 1990, 261-262.

⁶² Aruçî 2009, 36/577-578.

⁶³ Nesefî 1999, 203; İbnü'l-Esîr 1988, 8/404.

⁶⁴ Nizâmülmülk 2007, 258; Usta 2007, 157-158.

⁶⁵ Nizâmülmülk 2007, 261-268.

Kurtuluşa erecek fırkanın da, Hz. Peygamber'in (sav) sünnetini rehber edinen ve bidatlerden uzak duran "cemaat" olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

Mâverü'nnehir'de Batınîlere karşı yapılan kültürel mücadelede Ehl-i Sünnet anlayışının güçlü temsilcilerinden İmam Mâtürîdî (ö.333/944) önemli bir yere sahiptir. İmam Mâtürîdî, yörüngesine aldığı siyasi gücün etkisiyle halkın sosyal ve kültürel hayatını tehdit eden Şia'ya yönelttiği eleştirileri genellikle Batıniyye, Râfiziyeye ve Karâmita başlığı altında yapar. Nitekim günümüze ulaşmayan *Reddû Kitâbi'l-İmâme li Ba'zı'r-Ravâfiz* ile Batınîlerin esaslarını ve ikinci derecedeki ilgi alanlarını (usûl ve furû) tenkit ettiği *er-Red alâ'l-Karâmita* adlı eserlerinde,⁶⁷ Batınîlerin yöntemlerini ciddi bir eleştiriye tabi tutmuştur. Ancak biz onun Batınîlere yönelik eleştirilerini *Kitâbu't-Tevhîd*'in çeşitli yerlerinde ve *Tevilâtü'l-Kur'an*'ın ilgili kısımlarında görebiliriz. Bu eserlerindeki yaklaşım, onun Batıni eleştirilerinin mahiyetini anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Zira o, öncelikle *Kitâbu't-Tevhîd*'de; Allah'ın isim ve sıfatlarının diğer varlıklarla benzeşmesi hakkında Batınîlerin ileri sürdüğü görüşün yanlışlığına dikkat çekerek tenkit etmiştir. Batınîlerin, Allah'ın isim ve sıfatlarını mübdi-i evvel ve sâni'ye (bunlar akıl ve nefstir) nispet ederek, âlemin tümünü akılda zuhur etmiş olarak kabul ettiklerini, bunun ise muhal olduğunu vurgulamıştır. Naslarda yer alan Allah'ın isim ve sıfatlarının teşbih endişesiyle reddedilmesinin uygun olmadığını ifade etmiştir.⁶⁸ Mâtürîdî'nin *Kitâbu't-Tevhîd*'de bilgi vasıtalarını sayarken keşf ve ilhamı bunlar arasına almayışının⁶⁹ arka planında, her şeyi kendi ideolojileri doğrultusunda yorumlayan Batınîlere olan tepkisinin olduğu söylenebilir.

İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da ise, Kur'an-ı bir bütün olarak anlamanın önemini vurgular ve Kur'an ayetlerini bağlamından koparıp kendi ideolojileri doğrultusunda yorumlayarak farklı anlamlar çıkaran Batınîleri sert bir şekilde eleştirir. Onun Batınîlere yönelttiği tenkitler büyük ölçüde Kur'an'ın lafız ve mana olarak Hz. Muhammed'e (sav) gelişi ve icazı,⁷⁰ vahyin peygamberlere gelişi,⁷¹ peygamberlerin de insan oluşu,⁷² peygamberlerin sayısının onların iddia ettikleri gibi altı ile sınırlanamayacağı,⁷³ peygamberlerin istedikleri zaman mu'cize getiremeyecekleri⁷⁴ şeklindeki başlıklarda görülür. Dolayısıyla onun tenkitleri genellikle nübüvvetle, yani imametle ilgilidir. Bunlara ilave olarak Allah'ın yaratıcılığını ifade eden kavramlar arasında "fâtır" teriminin de olduğu,⁷⁵ Allah'ın "el-evvel, el-âhîr, ez-zâhir ve el-bâtın" olarak vasıflandığı,⁷⁶ varlıkların yaratılışı,⁷⁷ kıyametin ne zaman kopacağını sadece Allah'ın bileceği,⁷⁸ öldükten sonra ahirette dirilmenin beden ve ruh ile olacağı⁷⁹ şeklinde sıralayabileceğimiz Allah ve âhiretle ilgili konular da eleştiri kapsamındadır.⁸⁰ "Sizin veliniz Allah ve Resûlüdür ve namazı kılıp zekâtı veren ve rûkû eden müminlerdir" ayetinden hareketle halifelüğün Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia eden Batınîlerin iddialarının geçersiz olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu ayet Hz. Ali hakkında nazil olmuş olsa bile,⁸¹ hilafetin onun hakkı olduğuna delil olamaz. Çünkü Hz. Ali'nin kendisi de hilafet konusunda Hz. Ebû Bekir'e geç de olsa biat etmiş ve "Ebû Bekir Resûlullah'tan sonra insanların en hayırlısıdır"⁸² diyerek, onun üstünlüğünü kabul etmiştir.⁸³

⁶⁶ Neseî 1980, 16/62-63, 80-87.

⁶⁷ Neseî 2004, 1/472.

⁶⁸ Mâtürîdî 2014, 162-164.

⁶⁹ Mâtürîdî 2014, 45.

⁷⁰ Mâtürîdî 2005-2019, 1/185-186 (Bakara 2/97); 8/196 (Nahl 16/103); 16/151-152 (Cin 72/1-2) 194-195 (Müzzemmil 73/5); 307 (Kıyâme 75/16)

⁷¹ Mâtürîdî 2005-2019, 2/346 (Âl-i İmrân 3/79);

⁷² Mâtürîdî 2005-2019, 7/469 (İbrahim 14/11).

⁷³ Mâtürîdî 2005-2019, 12/205, 209 (Sâffât 37/133, 139);

⁷⁴ Mâtürîdî 2005-2019, 13/ 100, (Mü'min/Gâfir 40/78);

⁷⁵ Mâtürîdî 2005-2019, 13/170-171, (Şûrâ 42/11)

⁷⁶ Mâtürîdî 2005-2019, 14/357 (Hadid 57/3);

⁷⁷ Mâtürîdî 2005-2019, 5/370 (A'râf 7/54).

⁷⁸ Mâtürîdî 2005-2019, 13/149, (Fussûlet 41/47); 14/222, (Necm 53/58)

⁷⁹ Mâtürîdî 2005-2019, 12/113 (Yasin 36/79); 13/26, (Mü'min/Gâfir 40/15) 16/285 (Kıyâme 75/3-4).

⁸⁰ Bkz. Korkmaz, 2012, 275-301; Akıttürk, 2019, 781-798.

⁸¹ Ayetin Hz. Ali hakkında nazil olduğu ile ilgili olarak Ebû'l-Leys es-Semerkandî, İbn Abbas'tan gelen bir rivayete yer verir. Semerkandî 2014, 1/445.

⁸² Hz. Ali'nin Havle binti Cafer adlı hanımından olan oğlu Muhammed b. Hanefiyye şöyle rivayet ediyor: "Babama dedim ki: Resûlullah'tan sonra insanların en hayırlısı hangisidir? Dedi ki: Ebû Bekir. Ondan sonra kim? dedim. Dedi ki: Sonra Ömer. Ben Osman demesinden korktuğum için; Sonra sen mi? dedim. Dedi ki: Ben değilim, Ben Müslümanlardan bir adamım." Buhârî 2019, Fedâilü Ashâbı'n-Nebî, 5/3671.

⁸³ Mâtürîdî 2005-2019, 4/257-260.

Bâtınileri daha çok Ehl-i Beyt, Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in hilafeti ve Hz. Ali'nin imameti üzerinden eleştiren İmam Mâtürîdî, ilgili ayetleri açıkladıktan sonra; “Bu ayet Bâtınilerin delillerini çürütmektedir” vb. ifadeler kullanarak, Bâtınilerin düşüncelerini özetleyip itikadî açıdan tutarsızlıklarını ortaya koymuştur. Onların, ayetlerin zahiri anlamlarını göz ardı ederek kendi istekleri doğrultusundaki zorlama yorumlamalarının kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir.

Tıpkı İmam-ı A'zam Ebû Hanife gibi resmi görev almaktan kaçınan ve muhtemelen devrin yöneticileri ile iyi ilişkileri bulunmayan İmam Mâtürîdî, bütün bu faaliyetleri ilim adamı kimliğinin kendisine yüklediği sorumluluk bilinci ile yapmıştır. Sâ mânîlerin kendisinden bir reddiye yazmasını istediği ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla onun Bâtınilere yönelttiği tenkitlerini, İslâmiyet'in özünden sapma olarak gördüğü diğer bazı fırkalara yönelttiği eleştiriler çerçevesinde değerlendirmek uygun olur. Bunu yaparken Kur'an ayetlerini esas alması, hangi fırkaya mensup olursa olsun bütün Müslümanların ortak değerinin Kur'an olduğuna dikkat çekmeye yönelik bir gayret olarak görülebilir.

Mâverâünnehir'deki Hanefî fakihler ise Bâtıniler hakkında verdikleri bazı fetvalarda, onları zındık ve mühlid kabul ederek öldürülmelerine hükmetmişlerdir. Tevbe etme isteklerine de genellikle olumsuz yaklaşarak, “İsmailîlerin topyekûn öldürülmeleri vaciptir ve köklerinin kazanması farzdır” diyerek, onların İslâm dinine en büyük zararı veren fesatçılar olduğunu ifade ederek katledilmelerinin gerekliliğini vurgulamışlardır.⁸⁴ Bu fakihlerin, kendilerinin dışındaki çeşitli oluşumlara, özellikle Şia ve alt gruplarına karşı takındıkları bu sert tavrın ardında dönemin siyasî ve mezhebe dayalı algıları ile mezhepsel kavgaların etkisi belirgindir.

İmam Mâtürîdî ile Mekhûl en-Nesefî'nin Bâtınilere yönelik bu reddiyeleri, Türkistan'da daha sonra yapılacak olan Bâtınilik eleştirilerinin ilk örnekleridir. Çünkü hem Mekhûl en-Nesefî hem de İmam Mâtürîdî; ilimle hikmeti, zühdle takvâyı içselleştirmiş âlim ve ahlâkçıdır. Dolayısıyla onların düşünceleri Mâverâünnehir havzasındaki ilim muhitlerinde geniş yankı bulmuştur. Aynı devirde bu bölgede yaşayan ve onlar gibi zühd ve takvâyı hayat tarzı yapan, bilgi ve hikmeti özümsemiş bazı sûfilerin de benzer faaliyetlere katılması konunun önemini gösterir. Bu yüzden burada Hakîm Tirmizî'nin onlara yönelik eleştirilerine yer vermek uygun olacaktır.

2.3. Bâtınilerle Mücadelede Hakîm Tirmizî'nin Rolü

Bâtınilerle ilmî ve kültürel yöntemlerle yapılan mücadeleye sûfiler de katılmıştır. Her ne kadar bazı âlimler tarafından söylemlerinden ötürü bidatçılıkla suçlanan ve Bâtini olarak nitelendirilse de, bir kısım sûfi, bu ithamlara adeta cevap verircesine Râfîzilere reddiyeler yazmışlardır. Bâtınileri eleştirmek üzere yazılan bu eserlerde kendileri ile onlar arasındaki farklara dikkat çeken bu sûfiler arasında iki isim dikkat çekmektedir. Bunlar, Türkistanlı Hakîm Tirmizî ile İranlı Ebû Nuaym el-İsfahânî'dir. Biz burada Hakîm Tirmizî'nin Bâtınilere karşı verdiği fikri mücadele üzerinde duracağız.

Mâverâünnehir'de yetişen ve Bâtınilerin düşüncelerini yakından tanıyan Hakîm Tirmizî (ö.320/932), bölgenin felsefî ve hikemî geleneklerini özümseyen bir bilgedir. Tasavvuf tarihi ile ilgili kaynaklarda imam, sûfi, zâhid, muhaddis ve hâfız gibi övücü vasıflarla anılan Hakîm Tirmizî,⁸⁵ *Edebü'n-Nefs, el-Ekyâs ve'l-Muğterrîn, el-Menhiyyât, Hakikatü'l-Âdemiyî'n* gibi eserlerinde iyi bir insan ve Müslüman olmanın reçetesini sunmuş, ahlak ve erdemlerin toplumda yaşanır olması için gayret etmiştir. *Hatmü'l-Evliyâ* adlı eseri ile tasavvufa velâyet nazariyesini kazandırmış, yaşadığı dönemde bir problem olan nübüvvet ve velâyet tartışmasına katılarak konuyu ayrıntılı olarak açıklamıştır. Velâyeti Hz. Ali evladı ile sınırlandıran Şia'nın düşüncelerini, bunun, velâyet makamına yükselen her mümin için mümkün olduğunu belirterek eleştirmiştir. Tirmizî, eserlerindeki zahirî ve bâtini derinlikle konulara vukûfiyetini, ilim ve hikmetteki yüksek derecesini ortaya koymuştur. Tasavvufun yanı sıra, hadis, fıkıh, kelam ve felsefe alanlarındaki düşünceleriyle entelektüel bir zihniyete sahip olduğunu gösteren Tirmizî, her ne kadar gece gündüz ibadet ve taatla meşgul olsa da, gelenekten farklı fikirler ileri sürdüğü için dışlanmıştır. Özellikle aşk

⁸⁴ Avcu 2017, 2/49-50, (Muhammed b. İbrahim el-Hasîrî, *el-Hâvî fi'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, No: 402, vr. 254a-256a'dan naklen). Diğer taraftan kendisi Sâ mânîlerin coğrafyasında yaşamasa da fikirleri bölgeye ulaşan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de (1950, 65-155) Râfîziler hakkında geniş bilgi verip düşüncelerini tenkit etmiştir. Eş'arî, *el-İbâne ve el-Luma'* adlı eserlerinde ise, özellikle imamet konusunda ortaya koyduğu delillerle Bâtınilerin düşüncelerini eleştirmiştir. Eş'arî ty., 71-73; Eş'arî 1955, 133-136.

⁸⁵ İsfahani 1988, 10/233; Süleymî 1986, 217.

konusundaki düşüncesiyle “icat çıkarması” sebebiyle ve nübüvvet iddia ettiği, ehl-i heva ve bidatçı olduğu ithamıyla Tirmizî'den Belh'e sürülmüş ve aşk konusunda söz söylemesi yasaklanmıştır.⁸⁶

Mâverâünnehir âlim ve ârifleri arasında seçkin bir konumda bulunan Hakîm Tirmizî'nin yazdığı eserler dikkate alındığında, Kur'an, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf ile hikmet alanlarında entelektüel birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tirmizî, Serahs ve Rey âlimlerinin sordukları sorulara verdiği cevaplar ile ibadetlerin gayeleri, haram kılınan şeyler hakkındaki yaptığı açıklamalar, insanın yaptığı ibadetlerle gurur ve kibre kapılmasını önlemeye yönelik tedbirler ve güncel hayatta karşılaşılan problemlerle ilgili getirdiği çözüm önerileri ile yaşadığı çağın insanı olduğunu göstermiştir. Tasavvufi fikirleri ve velâyet öğretisiyle tasavvuf kültürüne büyük katkı yapan Tirmizî, aynı zamanda Batınîlerin düşüncelerini eleştirmek suretiyle Sâmanîlerin kültürel mücadelesini desteklemiştir.

Hakîm Tirmizî'nin Batınîleri eleştirme bağlamında yazdığı eser *er-Red alâ'r-Râfıza*'dır. Bu eser, yine aynı coğrafyada ve aynı dönemde yaşayan Ebû Mutî' Mekkûl en-Nesefî'nin (ö.318/930) *er-Red alâ Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehvâ ed-Dâlleti'l-Mudiyye ve Hılyetü'l-Evliyâ* adlı sûfî biyografi kitabı ile tanınan Ebu Nuaym el-İsfahanî'nin (ö.430/1038) *el-İmâme ve'r-Red alâ'r-Râfıza*⁸⁷ adlı eserlerinden farklıdır. Zira Nesefî ve Ebû Nuaym eserlerini, yetmiş üç fırka hadisinden hareketle oluşturup Batınîliğin esaslarının tutarsızlığını dile getirmişlerdir. Dolayısıyla Hakîm Tirmizî'nin yaklaşımı, yöntem olarak onlardan oldukça farklıdır. Tasavvuf tarihinde seçkin bir yere sahip olan Hakîm Tirmizî, özellikle velâyet nazariyesi ile Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî ile Hâce Abdülhâlık Gucdüvânî, Muhammed Bahâeddin Nakşibend ve Hâce Muhammed Pârsâ üzerinde güçlü bir tesir bırakmıştır.

2.3.1. İmâmet/Halifelik Düşüncesi

Hakîm Tirmizî'nin Şia'ya yönelttiği eleştiriler genellikle imamet anlayışı üzerinden yapılmıştır. Ancak onun tenkitlerinden Mu'tezile de nasibini almıştır. Hakîm Tirmizî öteki olarak gördüğü Mu'tezile'yi *er-Red alâ'l-Mu'attıla*, Batınîleri ise *er-Red alâ'r-Râfıza* adlı eserinde eleştirmiş ve onların savundukları fikirlerden hareket ederek sistematik bir yöntemle delillerini çürütmüştür. Şia'yı benimseyen Yakub b. Leys'in Belh'te isyanına şahit olan Hakîm Tirmizî, onun ve adamlarının isyanı genişletmesiyle şehrin boşaldığını, dolayısıyla kendisine eziyet edenlerden kurtulduğunu belirtmiştir.⁸⁸ *Er-Red alâ'r-Râfıza* adlı risalesinde,⁸⁹ onların düşüncelerini ve eylemlerini sert bir şekilde tenkit ederken, yetmiş üç fırka hadisine değinmeden ve sapkın fırkaları sıralamadan direk imamet konusu üzerinden eleştiriler getirmiştir. Sûfilerle ortak birçok kavrama sahip olan Râfızîleri, özellikle imâmet konusundaki eleştirisinde metot açısından özgün bir yöntem ortaya koymuştur. İmâmetin Hz. Peygamber (sav) tarafından Hz. Ali'ye vasiyet edildiğini, bunun namaz ve zekât gibi ümmete farz olduğunu iddia eden Râfızîlerin düşüncelerinin geçersiz olduğunu ayet ve hadislerden delil getirerek açıklamıştır. Onların düşüncelerini desteklemek bağlamında rivayet ettikleri “*Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır*”⁹⁰ hadisinde yer alan velî kelimesi ve velâyet anlayışı hakkında ikna edici açıklamalar yaparak onların delillerini çürütmüştür.

Batınîlerin imamet üzerine kurdukları anlayışlarının karşısına velayet nazariyesi ile çıkan Hakîm Tirmizî, onların imama yükledikleri misyonu veliye vermiştir. Velâyeti Hz. Ali ve nesli ile sınırlandıran Şia'nın aksine, o, buna ehil olan her Müslümanın Allah'ın velisi olacağını ifade ederek, müttakî mümin odaklı geniş bir perspektif sunmuştur. Hz. Muhammed'in vefatından sonra her devirde kırk abdalın bulunacağını ve bunların, onun ehl-i beyti olduğunu belirterek ehl-i beytin anlam yelpazesini iman ve salih amel ile ahlâki erdemler şeklinde genişletmiştir. Aslında onun bu yaklaşımı Kur'an'ın üslubuna da uygundur. Nitekim Hz. Nuh tufan sırasında oğlunun büyük dalgalar arasında kaybolduğunu görünce Allah'a; oğlunun ailesinden olduğunu söyleyerek kurtulmasını dileyince Yüce Allah: “*Ey Nuh! O senin ailenden değildir*”⁹¹ buyurarak, asil olanın kan bağı değil, iman bağı olduğunu vurgulamıştır. Sahabe içerisinde bu durum ahlâki değerler ve yapılan faaliyetler özelinde fazilet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bireysel olarak bakıldığında önde gelen seçkin sahabenin her birinin sadakat, adalet, iffet, cesaret, bilgi ve hikmet gibi üstün olduğu çeşitli yönler vardır. Ancak bazılarının bu sayılanlardan birçoğunu içselleştirdiği, dolayısıyla fazilet açısından

⁸⁶ Tirmizî 1965, 17-18.

⁸⁷ İsfahanî 1987, 212 vd.

⁸⁸ Tirmizî 1965, 19-20.

⁸⁹ Ahmet 1966, 6/37-46. Tirmizî, *er-Red alâ'l-Mu'attıla* (2017) adlı eserinde tıpkı çağdaşı İmam Mâtürîdî gibi Mu'tezile'yi de eleştirmiştir.

⁹⁰ Tirmizî 1992, Menâkıb, 20; İbn Mâce 1992, Mukaddime, 11; Ahmed b. Hanbel 1992, 2/57, 195.

⁹¹ Hüd 11/45-46.

diğerlerinin önüne geçtiği görülür. Hakîm Tirmizî bu konuda geleneksel fazilet sıralamasını benimseyerek dört halifeyi hilafet sırasına göre yerleştirmiştir.

Hakîm Tirmizî, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye hilafeti vasiyet ettiğini ve bunun ümmete farz kılınan namaz ve oruç gibi bir farz olduğunu savunan Râfîzîlerin düşüncelerinin akıl ve mantık süzgecinden geçirildiğinde, anlamsızlığının ortaya çıktığını vurgular. Zira Muhammed ümmetinin, Peygamber'in vefatından sonra sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'yi halifelğe getirdiğini, bu sıralamanın, ümmetin kâhîr ekseriyeti tarafından benimsendiğini, Hz. Ali'nin de kendisinden önce hilafet makamında bulunan Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a biat ettiğini ifade eder. Özellikle Hz. Ebû Bekir ve Ömer hakkındaki sözlerine⁹² bakıldığında Hz. Ali'nin, onların kendisinden üstün olduğunu kabul ettiği aşikârdır. Kur'ân ve Sünnet eksenli yaptığı açıklamalarla Hz. Muhammed'in (sav) Hz. Ali'yi öven sözlerini kendilerine dayanak yapan Râfîzîlerin düşüncelerinin yanlış olduğuna dikkat çekerek, bunların, onların yorumladığı gibi, Hz. Ali'nin imametinin nasla belirlendiği şeklinde anlaşılmasının imkânsızlığını dile getirir.⁹³ Hakîm Tirmizî, Râfîzîlerin; "Peygamber, hilafeti Ali'ye vasiyet etmiş ve bunu ümmete namaz ve zekâtı farz kıldığı gibi farz kılmıştır" şeklindeki düşüncelerinin yanlışlığını gösterme bağlamında şöyle bir fikir yürütür.

"Eğer onlara; imameti, namaz ve öteki farzları emrettiği gibi emretti, öyle mi? şeklinde bir soru yöneltildiğinde, buna "evet" derlerse, ardından şöyle bir soru sorulmalıdır: "Namazı ve zekâtı kabul eden Müslümanlara ne oldu da imameti kabul etmediler? Bunu yok mu ettiler? Haberleri mi olmadı acaba? Veya bilerek mi bunu terk ettiler?" Bu sorulara; "evet, kasten yaptılar" şeklinde cevap verecek olurlarsa, bu kere de şöyle bir soru sorulmalıdır: "Muhâcirler ve Ensâr Allah'ın farz kıldıklarından birini inkâr etselerdi, dinden çıkmış olurlar mı idi? Bu soruya "evet" derlerse, o zaman şöyle bir soru sorulmalıdır: "Bu nasıl olur? Ebû Bekir'e biat edip, Ali'ye biat etmeyerek bu insanlar küfre girmiş olmazlar mı?" Aynı şekilde Ömer'in hilafeti konusunda Ebû Bekir'e nasıl uydular? Zira bu davranışlarıyla, yani Ali'ye biat etmeyerek Peygamber'in vasiyetine karşı gelmiş olmuyorlar mı? Ya da peygamberin emrini duymazlıktan gelip Ebû Bekir'in tavsiyesini daha fazla önemsemiş olmuyorlar mı?" Hâlbuki Yüce Allah Muhâcirleri ve Ensârı Kur'ân-ı Kerim'de övmektedir. Dolayısıyla bir kimse Allah'ın övdüğü bu şahısların yanlış davranışlarını (!) nasıl uygun bulabilir?"⁹⁴

Yukarıda görüldüğü gibi, ilkin onlara farzlarla ilgili çeşitli sorular soran Tirmizî, sonra da imametın farz olduğunu söyleyenlerin dikkatini kendi iddiaları üzerine çeker ve bir sonuca ulaşmaya çalışır. Bunu yaparken Kur'ân, hadis, kelam ve felsefe birikimi ile hareket eden Tirmizî'nin, hem faraziye olarak yönelttiği sorulara onların verdikleri cevaplar karşısında geliştirdiği yöntem hem de bir sûfi olarak eleştirilerinde akıl ve tefekkür gücünü kullanması dikkate değerdir.

Hakîm Tirmizî, onların, düşüncelerinin merkezinde yer alan "*Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır*" hadisini desteklemek üzere yer verdikleri "*Sizin veliniz, Allah ve resulü ile iman edip namaz kılan, zekât veren ve rikû edenlerdir*"⁹⁵ ayetini yanlış yorumladıklarını belirtir. Zira Bâtnîlere göre bu ayet Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'den faziletli olduğuna delildir. Ebû Cafer'den nakledildiğine göre Hz. Ali namaz kılarırken rükûya vardığı sırada yüzüğünü bir fakire vermiş ve bu olay üzerine bu ayet nazil olmuştur.⁹⁶ İlgili ayet hakkında fikri sorulan Übey b. Ka'b, bu ayetin, vasıfları sayılan müminlerin tümü için nâzil olduğunu söylemiştir. Kendisine; "Bu ayetin Ali hakkında indiğini söyleyenler var" denildiğinde "Ali de onlardandır"⁹⁷ diyerek zarif bir cevap vermiştir. Bu bilgileri aktaran Tirmizî, velâyetin sadece Hz. Ali'ye özgü olmadığını, dolayısıyla tüm müttaki müminleri kapsadığını vurgular. Hakîm Tirmizî bu konuda yalnız değildir. İmam Mâtürîdî de ilgili ayet hakkında bilgi verirken hilafetin Hz. Ali'nin değil Hz. Ebû Bekir'in hakkı olduğunu delilleriyle gösterir.⁹⁸ Risalede Hz. Peygamber'in Muhacirler ve Ensar ile ilgili övgü dolu sözlerinden örnekler veren Hakîm Tirmizî, böylece Bâtnîlerin düşüncelerinin yanlış olduğunu ortaya koyar.

Hakîm Tirmizî'nin imamet ve velâyet nazariyesinin en üstünde muhaddes velî yer alır. Muhaddes; kendisine haber verilmiş, zan ve tahmininde doğruyu bulan kişi demektir. Şia'ya göre ise muhaddes, melek

⁹² Buharî 2019, Fedâilü Ashâbı'n-Nebî, 6/3685.

⁹³ Tirmizî ty., 83b-84a; Furat 1966, 6/37-38.

⁹⁴ Tirmizî ty., 84a, 86b-87a; Furat 1966, 6/38-39, 45-46.

⁹⁵ Mâide 5/55.

⁹⁶ Taberî 2001, 3/530-531; Mâtürîdî 2005-2019, 4/257.

⁹⁷ Tirmizî ty., vr. 84b; Furat 1966, 6/40. Taberî ve Mâtürîdî bu rivayetin başka bir varyantını naklederler. Taberî 2001, 3/531; Mâtürîdî 2005-2019, 4/257.

⁹⁸ Mâtürîdî 2005-2019, 4/257-260.

vasıtası ile ilham alan imamın adıdır. Şia'nın bu yaklaşımını kendi açısında ele alan Hakîm Tirmizî'ye göre muhaddes, Allah'ın sırrına ilham ettiği velidir. Anlaşıldığı kadarıyla kavram, hem Şia'da hem de Hakîm Tirmizî'de benzer anlam örgüsüne sahiptir. Şia bunu kendi imamları ile sınırlandırırken, Hakîm Tirmizî görüşünde feraset sahibi Müslümanı muhaddes olarak tanımlamakta ve bu terimi Hz. Ömer ile ilişkilendirerek Şia'nın imamının karşısına onu yerleştirmektedir.⁹⁹ Tirmizî'ye göre Kur'an'daki bazı ayetlerin Ömer'in arzusu paralelinde nazil olması, onun bir kısım olaylardaki yorumlarının isabeti, Nihavent Savaşı sırasında kuşatılan komutana; "Sariye! Dağa, dağa"¹⁰⁰ diye ikaz etmesi ve komutanın bu doğrultuda hareket ederek askerini koruması, Hz. Ömer'in muhaddes olduğunun kanıtlarıdır.¹⁰¹ O, Hz. Ebû Bekir'i de Allah'ın ilhamına mazhar olan bu zümreye dâhil eder.¹⁰² Dolayısıyla o, muhaddes terimini, Batınilerin yaklaşımları ile paralel olmakla birlikte farklı bir anlam örgüsü ile tanımlar ve bazı örneklerle konuyu izah eder.

Hakîm Tirmizî bu ifadeleriyle Şia'nın ilk iki halifeye karşı geliştirdiği anlayışın yanlışlığını ortaya koyar ve onların, ümmetin büyük çoğunluğu tarafından fazilet sırasının başına yerleştirildiklerini ifade eder. Kendi düşüncesinin haklılığını savunurken Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in faziletlerine dair bir rivayete yer veren Hakîm Tirmizî, onların bu üstün mertebeleri amellerindeki çokluktan dolayı değil, kalplerindeki ihlâs, hayâ, zühd ve sabırla kazandıklarını belirtir.¹⁰³ Dolayısıyla üstünlük sadece amel yapmakta değil, ahlâkî değerler sistemini içselleştirmekle kazanılmaktadır. Bu ve buna benzer bazı örnekler veren Tirmizî, velayeti, Allah'ın dostluğuna layık herkes için kullanmış, özellikle de velâyet zincirinin en üst halkasına yerleştirdiği muhaddes velî terimini Hz. Ömer ile ilişkilendirip, kavramın Hz. Ali nesli ile sınırlandırılmasını uygun görmediğini belirtmiştir.

Hakîm Tirmizî, halifelerin göreve geliş şekilleri hakkında bilgi verirken, Hz. Ali'nin de dâhil olmak üzere sahabenin büyük çoğunluğunun ilk üç halifeyi onayladığını vurgulayarak, Batınilerin iddialarının geçersiz olduğunu ifade etmiştir. Hz. Ali'nin, Ebû Süfyân tarafından aşağılanmak istenen Hz. Ebû Bekir'i savunduğunu ve onun hilafete ehil olduğunu açıkça söylediğini vurgulayarak,¹⁰⁴ onların dayanaklarını geçersiz kılmıştır.

2.3.2. Ehli Beyt Anlayışı

Ehl-i beyt, ev halkı, hanede yaşayanlar demektir. Ehl-i beyt terimi Kur'an'da peygamberlerin aile bireyleri için kullanılmaktadır. Bunlardan birinde Hz. İbrahim'in, ikincisinde Hz. Musa'nın, üçüncüsünde ise Hz. Muhammed'in (sav) ev halkı konu edilmektedir. Nitekim Melekler Hz. İbrahim ve hanımını ihtiyarlık çağlarında bir çocuklarının olacağını müjdeledikleri zaman Hz. İbrahim'in hanımı bu habere şaşkınlığını ifade edince, melekler bunda şaşılacak bir durum olmadığını şöyle ifade etmişlerdir: "*Allah'ın işine mi şaşıyorsunuz. Allah'ın rahmet ve bereketi üzerindedir, ey hane halkı! Şüphesiz o övülmeye layıktır, şanı yücedir.*"¹⁰⁵ Hz. Musa'nın bebek iken Firavun'un sarayına alınıp sütanne aranması sırasında onu geriden takip eden ablası, Musa'yı emzirecek sütanne tavsiyesi sırasında ehl-i beyt terimini kullanır.¹⁰⁶ Yüce Allah Hz. Muhammed'in hanımlarına, onların diğer kadınlar gibi olmadıklarını, Allah'ın kendilerini tertemiz yapmak için bazı hususlarda onlardan özverili davranışlar istediğini vurgular.¹⁰⁷ Hz. Peygamber'in hadislerinde ise Ehl-i beyt, dar anlamıyla onun hanımları ve torunlarını,¹⁰⁸ geniş anlamıyla sahabeyi¹⁰⁹ tanımlamak üzere kullanılmıştır. İlgili ayetlerde ve Resûlullah'ın sözlerinde ehl-i beyt teriminin ev halkı anlamında ve herhangi bir kutsallık ifade etmeksizin kullanıldığı görülmektedir. Ancak Müslümanlar, Hz. Peygamber'e olan sevgi ve saygılarını onun ev halkına da göstermişler, dolayısıyla kavram bir kutsiyet kazanmıştır.

⁹⁹ Çift 2017, 174.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir 1996, 2/380-381.

¹⁰¹ Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadis şöyledir: Resûlullah şöyle buyurdu: "*Sizden önceki ümmetlerin içinde kendisine ilham edilen muhaddesler vardı. Şayet ümmetimden bir muhaddes varsa, o şüphesiz Ömer'dir.*" Buharî 2019, Fedâilü Ashâbı'n-Nebî, 6/3689.

¹⁰² Tirmizî 2006, 101-104, 139-144.

¹⁰³ Buharî 2019, Rikâk, 97; Tirmizî 2006, 191-197.

¹⁰⁴ Tirmizî ty., vr. 85b; Furat 1966, 6/43.

¹⁰⁵ Hüd 11/73.

¹⁰⁶ Kasas 28/12.

¹⁰⁷ Ahzâb 33/28-34.

¹⁰⁸ Buharî 2019, Tefsîr 33/8; Tirmizî 1992, Menâkıb, 31.

¹⁰⁹ Buharî 2019, Savm, 30; Müslim 1992, Fedâilü's-Sahâbe, 36, 37.

Müslümanlar arasında ehl-i beyt denilince genellikle yukarıdaki tasnifin dar anlamı anlaşılmıştır. İster Sünnî, ister Şîî olsun bütün Müslümanlar Hz. Muhammed'in ev halkı anlamında ehl-i beyti severler ve hürmet ederler. Bununla birlikte Şîa âlimleri ehl-i beyt mensuplarının günahsız olduklarını ileri sürerken, Sünnî âlimler ise onların da günah işleyebileceklerini belirtirler.¹¹⁰ Ancak Şîilerin ehl-i beyti Hz. Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin ile sınırlandırıp siyasi çıkarları için kullanmaları, Müslümanların bu konuda farklı düşünceler geliştirmesine yol açmıştır. Bu konuda fikir yürütenlerden biri de Hakîm Tirmizî'dir.

Hakîm Tirmizî'ye göre ehl-i beyti sadece Hz. Ali ve Fatma nesli ile sınırlandırmak uygun değildir. Dolayısıyla Bâtınilerin, kendilerinin ehl-i beytten olduklarını övünerek ileri sürmeleri yanlıştır. Zira o, ehl-i beyt terimini hem Şîa'dan hem de toplumun genelinden farklı anlar. Ona göre ehl-i beyt ile kast edilen zümre, zikir ehlidir. Bunlar, Hz. Muhammed'in (sav) vefatından sonra ortaya çıkacak olan abdallardan kırk velîdir. Yoksa ehl-i beyt sadece peygamberin soyundan gelen kişiler değildir. Çünkü Resûlullah Allah'ın zikrini âlemde bilinir hale getirmek için gönderilmiştir. Dolayısıyla ehl-i beyt, ümmetin sığınağı ve dayanağıdır. Beytullahı sığınan Hz. Ali nesli de dâhil herkes onun ehl-i beytindedir. Bu da, sözü edilen kırk kişinin ümmet için güvenli bir sığınak olduğunu ortaya koyar. Zira yeryüzü onlarla varlığını sürdürmekte, insanlar onları vesile edinerek yağmur duasına çıkmaktadırlar.¹¹¹ Bu ifadeleriyle Hakîm Tirmizî, dönemindeki Bâtınilerin propaganda vasıtası olarak kullandıkları Hz. Peygamber'in ailesi ve özellikle velâyetin serçeşmesi Hz. Ali ve Fatıma nesli ile sınırlandırdıkları velâyeti zikir ehli, yani tasavvuf zümreleri ile ilişkilendirmektedir.

Hakîm Tirmizî'nin velâyet nazariyesi çerçevesinde Bâtınilere yönelttiği eleştirilerde tutarlı deliller ileri sürmesi ve hayalî bir bakış açısı ile hareket etmemesi, onun âlimler tarafından takdir edilmesini sağlamıştır. Ancak kullandığı kavramların Bâtıniler tarafından da kullanılıyor olmasından ötürü, onların propagandasını yaptığı ileri sürülerek tenkit edilmiştir. Bazı düşüncelerinden dolayı Tirmizî'deki bir kısım âlimlerin tepkisine muhatap olan Hakîm Tirmizî, Belh'e sürgün edilmiştir. Bunda elbette haklılık payı vardır. Çünkü bir devlet kamu düzenini sarsan durumlarda olaylara müdahale eder ve sorumlular hakkında takibat yaptırır. Diğer taraftan onun Belh'te düşüncelerini paylaşabileceği bir muhit bulması, bu sürgünün bilinçli yapıldığına ve Samânîlerin ona karşı düşmanca bir tutum içinde olmadıklarına delil olabilir. Bununla birlikte Belh'te de bir kısım âlimlerin ona karşı tavır alarak eziyet etmeleri, doğru olduğuna inandığı şeyleri savunmasının bir sonucu olarak görülebilir.

Sâmânîlerin Bâtınilere karşı bir taraftan idari ve askeri, diğer taraftan kültürel yollarla başlattığı bu mücadele başarılı olmuştur. İlmî ve kültürel yöntemlerle yapılan mücadeleye katkı veren Hakîm Tirmizî'nin çabaları da bu başarıda önemli rol oynamıştır. Böylece en azından Bâtîni davetçisi Neseî'nin ve muhitinin ortadan kaldırılmasından sonra Başkent Buhara ve çevresinde Bâtînilîğin gücü kırılmıştır.

Sonuç

Kuteybe b. Müslim'in 700'lü yılların başında Mâverâünnehir'i fethetmesinden sonra İslâmîyet'i tanıyan bölge insanı, Nasr b. Seyyar'ın Horasan valiliği döneminden itibaren Müslümanlığı benimseyerek İslâm dininin yılmaz savunucuları olmuştur. Tâhirîlerden sonra bölgeyi hükümler altına alan Sâmânîler, iki asır süren iktidarları döneminde İslâmîyet'e büyük hizmetler yapmışlardır. Devletin esasının adalet olduğu bilinciyle hareket ederek, ahlâkî erdemlere sahip bireyler yetiştirmişler, insanların kendilerine ve başkalarına zulüm yapmalarını önlemişler, mahkemelerdeki kadıların adaletten ayrılmamasına özen göstermişlerdir. Sâmânîler, kültürel faaliyetlerle âlimlerin yetişmesini sağlamışlar, sanayi ve ticaret merkezleri ile halkın refah seviyesini yükseltmişlerdir. Ceyhun vadisi başta olmak üzere Semerkand, Buhara, Fergana, Huttel, Tirmiz, Belh, Herat ve Merv'de kurdukları ribat ve hankâhlar ile mescid ve medreseler vasıtasıyla İslâmlaşmayı hızlandırmışlardır. Medreselerde Sünnî akideyi temel almışlar, özellikle Hanefî ve Şâfîî gelenekleri çerçevesinde bir eğitim ve öğretim sistemi kurmuşlardır. Müslümanlar arasında ortaya çıkan farklı dinî fırkaları, devlete karşı isyan etmedikleri sürece ülkelerinde barındırmışlardır. Bu çerçevede Şîî ve Bâtîni karakterli grupların ülkede yaşamasına izin vermişler, ancak onların devlete karşı yaptıkları faaliyetleri de karşılıksız bırakmamışlardır.

Samânîlerin özellikle İsmail b. Ahmed ile Nuh b. Nasr zamanlarında Bâtınilerle yapmış oldukları mücadele önemlidir. Bu emirler, devletin hükümlerine karşı isyan ederek toplumda geniş

¹¹⁰ Öz 1994, 10/498-501.

¹¹¹ Tirmizî 2006, 99-100.

bir destek bulan Bâtınîlere karşı askeri ve idari tedbirler almışlardır. Onların siyasi ve askeri olarak başlattıkları bu sürece dönemin âlim ve ârifleri de katkı vermişlerdir. Yazdıkları eserlerde Bâtınîlerin düşüncelerinin tutarsızlığını ortaya koyan Ebû Mutî en-Nesefî, İmam Mâtürîdî ve Hakîm Tirmizî bu mücadeleye katılanlardan sadece birkaçıdır. Nesefî, Râfîzîler başlığı altında onların düşüncelerinin tutarsızlığını ortaya koyarken, İmam Mâtürîdî Bâtîniye, Karâmita ve Ravâfız şeklinde bir isimlendirme tercih etmiş ve onların imâmet ve ehl-i beytle ilgili iddialarını kelam açısından değerlendirip ayetlerden getirdiği deliller ile eleştirmiştir. Onun bilgi vasıtaları arasında keşf ve ilhamı kabul etmeyişinin arka planında, her şeyi kendi ideolojilerine uyduran Bâtınîlere karşı bir duruşun olduğu söylenebilir.

Bâtınîlerle mücadele sürecinde sûfilerin katkısı da dikkate değerdir. Özellikle Hakîm Tirmizî ile Ebû Nuaym İsfahanî'nin *er-Red alâ'r-Râfîza* adlı eserlerinde hem inanç hem de tasavvuf açısından onların kabullerinin sakatlığını açıklamaları, Bâtînilik ile tasavvuf arasındaki farkın görülmesi açısından isabetlidir. Bunlara ilave olarak Hakîm Tirmizî'nin *Hatmü'l-Evliyâ* başta olmak üzere, diğer eserlerinde yer alan velâyet eksenli açıklamaları, tasavvuftaki velâyet anlayışı ile velâyeti Hz. Ali ve nesli ile sınırlandıran Bâtînilikteki velâyet düşüncesinin farklı yönlerini ortaya koyması açısından oldukça anlamlıdır.

IX-X. yüzyıllarda büyük bir yaygınlık kazanan Bâtînilik, Bahreyn ve Yemen'de Karmatî, Kuzey Afrika'da Fâtîmî devletlerini kurması ve Şîî Büveyhîler'in Bağdat'taki Abbasî halifeliğini, dolayısıyla Hicazı kontrol altına alması, Müslümanların ekseriyeti arasında onlara karşı büyük bir tepki oluşturmuştur. Sâmânîler döneminde Bâtînilik'e karşı yapılan mücadeleleri de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. İslâm dünyasının doğusundaki ve batısındaki, yani Mâverâünnehir ve Endülüs'teki fikrî gelişmeler ile Zâhîrîliğin gelişmesinde de, Bâtınîlere karşı gösterilen tepkinin etkisi düşünülebilir.

Sonuç olarak; Sâmânîlerin Horasan ve Mâverâünnehir'de Bâtînilik'e karşı verdiği mücadele, onlardan sonra da devam etmiştir. Özellikle Selçuklular devrinde onlara karşı bir taraftan askeri ve siyasi faaliyetler yapılmış, diğer taraftan Gazzâlî başta olmak üzere Bâtînilik'in iç yüzünü ortaya koyan çalışmalarla düşüncelerinin yanlışlığı en üst seviyedeki âlimler tarafından ortaya konmuştur. Ancak varlıklarını bir şekilde sürdüren Bâtınîlere en büyük darbe, Moğollar'ın Alamut kalesini ele geçirmesi ile vurulmuştur. Bununla birlikte gizli bir ajandaya sahip bu tür yapılara sonraki devirlerde de rastlanması bir tesadüf değildir. Dolayısıyla Müslümanların her devirde bu gizli yapılara karşı dikkatli olmaları gerektiği izahtan varestedir.

Kaynaklar

- Ahmed b. H. (1992). *Müsned*, İstanbul: Çağrı.
- Akıtürk, Z. (2019). “İmam Mâtürîdî’nin Bâtınlık Eleştirisi”, *İmam Mâtürîdî ve Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, Hatice K. Arpağuş vd. (ed), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 781-798.
- Alper, Ö. M. (1999). “İbn Sina”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 20/353-356.
- Alper, Ö. M. (2004). “Mesîhî, Ebû Sehl”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 29/313-314.
- Aruçî, M. (2009). “Es-Sevâdu’l-A’zam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 36/577-578.
- Ateş, A. (1979). “Bâtıniye”, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2/339-342.
- Avcu, A. (2011). *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Avcu, A. (2016). “Bâtını Ekolleri Anlamada Anahtar Bir Kavram: Ezîlle/Gölgeler Nazariyesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20/2, 101-135.
- Avcu, A. (2017). “Mâverâünnehir Hanefî Hukukçuların İsmailîlik Algılarına Bir Bakış”, Kastamonu: *IV. Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik-Mâtürîdîlik)*, 2/47-54.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V. V. (2019). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çeviren: Ragıp Hulusi Özdem, hazırlayanlar: K. Y. Koprıman-İ. Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı.
- Bedir, M. (2014). *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam, 2. Baskı.
- Buhârî, İ. (2019). *Sahihu’l-Buhârî*, tahrir ve ta’lik: İzzeddin Dallî vd., Dimaşk: Müessesetü r-Risâleti’n-Nâşirîn, 3. Baskı.
- Çift, S. (2017). “İlk Dönem Tasavvufunda Şia’ya Muhalefet”, *İslâm Tasavvufunun Teşekkülüne Dair Araştırmalar*, M. Necmeddin Bardakçı (ed), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 161-184.
- Demiroğlu, A. (1992). “Bel’amî, Ebû’l-Fazl”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 5/390-391
- Devâdârî, E. B. b. A. b. A. (1961), *Kenzü’l-Dürer ve Camiu’l-Ğurer*, tahkik: Salahaddin el-Müneccid, Kahire: Mektebetü’l-Hancî.
- Deylemî, M. b. H, (1938). *Beyânu Mezhebi’l-Bâtıniyye ve Butlânihi*, İstanbul: Matbaatü’l-Devle.
- Erdoğan, M. (1998). “Hinduvânî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 18/118.
- Eşarî, E.-H. (1950). *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire: Mektebetü’n-Nehdati’l-Mısriyye.
- Eşarî, E. H. (1955). *el-Luma’ fi’r-Reddi ala Ehli’z-Zeyğî ve’l-Bida’*, takdim: Hammûde Ğurâbe, Kahire: Matbaatü Mısır.
- Eşarî, E. H. (ty.). *el-İbâne an Usûli’d-Diyâne*, Beyrut: Dâru İbn Zeydün.
- Frye, R. N. (2009). *Orta Asya Mirası*, çevirenler: Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, Ankara: Arkadaş.
- Furat, A. S. (1966). “al-Hakîm al-Tirmizî ve al-Radd alâl-Râfıza”, *İstanbul Üniversitesi Şarkiyât Mecmuası*, 6/37-46.
- Gazzâlî, E. H. (2010). *el-Munkızu mine’d-Dalâl*, Beyrut: Dâru’l-Minhâc.

- Halil b. A. (1432h.). *Kitabu'l-Ayn*, tahkik: Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî, Tahran: 3. Baskı.
- Hamevî, Y. (1977). *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut: Dâru Sader.
- Hasîrî, M. b. İ. (ty.). *el-Hâvî fi'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, No: 402.
- İsfahânî, E. N. (1987). *el-İmame ve'r-Red ala'r-Rafıza*, tahkik: Ali b. Muhammed b. Nasır el-Fukayhi, Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- İsfahânî, E. N. (1988). *Hilyetü'l-Evliyâ Tabakâti'l-Asfiyâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye.
- İbn Fâris, (1999). *Mu'cemu Makâyisi'l-Luğa*, tahkik: Abdüsselâm Muhammed Hârun, Beyrut: Dâru'l-Cil.
- İbn Hallikân, (1968). *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, tahkik: İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sader.
- İbn Mâce, (1992). *Sünen*, İstanbul: Çağrı.
- İbn Manzûr, (ty.). *Lisânu'l-Arab*, tahkik: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Haseballah-Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbnü'l-Cevzî, (1984). *Telbîsü İblîs*, tahkik: S. el-Cümeylî, Dâru'r-Reyyânî't-Türâs, Kahire: Dâru'r-Reyyânî't-Türâs.
- İbnü'l-Esîr, (1987). *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, (1996). *Üsdü'l-Ğâbe Fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, tahkik: Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdelmevcud, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İlhan, A. (1992). "Bâtîniyye", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 5/190-194.
- Kaya, M. (1995). "Fârâbî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 12/145-162.
- Kaya, M. (2007). "Râzî, Ebû Bekir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 37/479-485.
- Kazvînî, Z. b. M. b. M. (ty.). *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut: Dâru Sader.
- Keyânî, M. (2013). *Hankahlar Tarihi*, çevirenler: Ali Ertuğrul-Süleyman Gökbulut, İstanbul: Büyüyenay.
- Kitapçı, Z. (2000). *Türk Boyları Arasında İslamiyet Fırtınası*, Konya: Dizgi Ofset.
- Korkmaz, S. (2012). "İmam Mâtürîdî'nin Şia'ya Yöneltiği Eleştiriler", *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, İstanbul: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 275-301.
- Köprülü, F. (1942). "Ribât", *Vakıflar Dergisi*, 2/267-278.
- Kureşî, M. (1993). *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, neşr: Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Cize: Hicr Li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2. Baskı.
- Kurtuluş, R. (1993). "Ceyhânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 7/467-468.
- Kutluer, İ. (2002). "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 16/222-224.
- Makdisî, M. b. Ah. b. E. B. (ty.). *Ahsenü't-Tekâsîm*, ta'lik: Muhammed Emin ed-Dinnâvî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Massignon, L. (2006). *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çeviren: İsmet Birkan, İstanbul: Ardiç.
- Mâtürîdî, E. M. (2005-2019). *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, hazırlayanlar: Ahmet Vanlıoğlu-Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan.
- Mâtürîdî, E. M. (2014). *Kitâbu't-Tevhîd*, çeviren: Bekir Topaloğlu, İstanbul: İsam Yayınları, 6. Baskı.
- Muînu'l-Fukara, A. b. M. (1339). *Târih-i Mollazâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhara*, Tahran: Merkez-i Mutâlaât-ı İrânî.

- Nerşahî, E. B. M. b. C. (ty). *Târihu Buhara*, Farsçadan Arapçaya çeviren: Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî, Kahire: Dâru'l-Maârif, 3. Baskı.
- Nesefî, E. H. N. Ö. (1999). *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, tahkik: Yusuf el-Hâdî, Tahran: Âyine-i Miras.
- Nesefî, E. M. M. (1980). *er-Red alâ Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehvâ ed-Dâlleti'l-Mudiyye*, neşr: Marie Bernand, *Annales Islamologiques* Mısır: 16/39-126.
- Nesefî, E. M. M. (2004). *Tabsiratü'l-Edille*, neşr: Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı.
- Nizâmülmülk, (2007). *Siyasetnâme-Siyerü'l-Mülûk*, Farsçadan Arapçaya çeviren: Yusuf Bekkâr, Beyrut: Dâru'l-Menâhil.
- Öz, M. (1994). "Ehl-i Beyt", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 10/498-501.
- Öztürk, M. (2002). "Kisâ-i Mervezî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 26/70-71.
- Öztürk, M. (2008). "Rûdekî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 35/185-186.
- Sem'ânî, (1988). *el-Ensâb*, talik: Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut: Dâru'l-Cinân.
- Semerkandî, E. L. (2014). *Bahru'l-Ulûm*, tahkik: Ali Muhammed Muavvad vd., Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Sülemî, E. A. (1986). *Tabakâtu's-Sûfiyye*, tahkik: Nureddin Şerîbe, Mısır: Mektebetü'l-Hancî.
- Şehristânî, T. M. b. A. (1961). *el-Milel ve'n-Nihal*, tahkik: Muhammed Seyyid Kılânî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Taberî, İ. C. (2001). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, tahkik: Abdullah b. Abdülmühsin et-Türkî, Cize: Dâru Hicr.
- Taberî, İ. C. (ty.). *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tahkik: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Maârif, 2. Baskı.
- Tirmizî, E. İ. (1992). *Câmiu's-Sahih*, İstanbul: Çağrı.
- Tirmizî, H. (1965). *Hatmü'l-Evliyâ*, neşr: Osman Yahya, Beyrut: Ma'hedü Âdâbî'ş-Şarkıyye, 14-32.
- Tirmizî, H. (2006). *Hatmü'l-Evliyâ Velîliğinin Sonu*, hazırlayan: Salih Çift, İstanbul: İnsan.
- Tirmizî, H. (2017). *er-Red alâ'l-Muattıla*, Kahire: er-Ravda li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Tirmizî, H. (ty.). *Kitâbu'ş-Şifâ ve'l-İlel*, (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi), no: 770, 83b-87b.
- Usta, A. (2007). *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâ mânîler Devleti*, İstanbul: Yeditepe.
- Usta, A. (2009). "Sâ mânîler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 36/64-68.
- Yazıcı, İ. (2009). "Semerkandî, Ebû'l-Leys", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 36/473-475.
- Yazıcı, T. (1993). "Dakîkî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 8/423-424.
- Yiğit, İ. (2008). "Ribat", İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 35/76-79.
- Zehebî, Ş. A. b. M. b. O. (1996). *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, tahkik: Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.